

De koloniale Zaanstreek in het Zaans Museum

Een eerste aanzet tot onderzoek naar het koloniaal verleden van de collectie van het Zaans Museum

Tegeltabelau ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van Wessanen&Laan. Collectie Zaans Museum, inv.nr. ZM-17299.

Caroline Drieënhuizen

Inhoud

Inleiding	2
De Zaanstreek en kolonialisme	3
Het Zaanse Museum.....	5
Thema's.....	6
<i>Zaanse notabelen</i>	6
<i>Grondstoffen en producten</i>	10
<i>Representatie en beeldvorming</i>	25
Tot slot.....	29
Voorlopige conclusies	31
Aanbevelingen voor verder onderzoek.....	33
Geraadpleegde bronnen.....	35
Besproken objecten uit de collectie van het Zaanse Museum.....	40

Inleiding

In 2023 besloot het Zaans Museum naar aanleiding van verschillende onderzoeken naar het Nederlandse slavernijverleden van overheden en instellingen kritisch naar de eigen collectie te kijken. Het onderliggende rapport vormt de aanzet tot een historische analyse van de koloniale wortels van de collectie van het Zaans Museum. Het is nadrukkelijk niet bedoeld als definitief verslag, maar eerder als discussiestuk en startpunt voor verder onderzoek.

Leidend in dit verkennende onderzoek was de vraag in hoeverre de huidige collectie van het Zaans Museum verbonden was aan de Nederlands koloniale geschiedenis, inclusief het slavernijverleden. Het onderzoek is doelbewust breed en inventariserend opgezet: hedendaags racisme en ongelijkheid zijn voor een aanzienlijk deel te herleiden tot het Nederlands kolonialisme en de doorwerking daarvan. Slavernij was, één van de vele, gruwelijke fenomenen van kolonialisme. Kolonialisme begrijpen we hier als de geschiedenis van Europese, in dit geval Nederlandse, politieke en economische heerschappij over Aziatische, Afrikaanse en Amerikaanse gebieden waarbij er sprake was van ongelijke machtsverhoudingen en de lokale bevolking land en goederen verloren. Dat ging hand in hand met de opkomst van het moderne kapitalisme: het herstructureerde economieën van de veroverde gebieden en plaatsten hen in een complexe, afhankelijke, relatie met het Westen.¹

De vormgeving, werking en gevolgen van slavernij hingen nauw samen met deze structuren van kolonialisme waarmee Nederland zijn macht in de wereld uitoefende.² De doorwerking van slavernij in praktijken als dwangarbeid in koloniaal Indonesië of de gedwongen leveringen van producten tijdens het Cultuurstelsel (1830-1870) is daar onderdeel van. Net als de tastbare producten als rijst of cacao die uiteindelijk aan de Zaanse kades arriveerden en nog steeds deel zijn van de huidige Zaanse industrie. Zodra van deze geschiedenis van Nederlands kolonialisme een goed beeld is gevormd, kunnen er betekenisvolle uitspraken gedaan worden over meer specifieke onderwerpen als slavernij en de (in)directe relaties daarmee en de gevolgen van kolonialisme en slavernij.

Kolonialisme was, zoals ook de collectie van het Zaans Museum laat zien, allesomvattend en de invloed daarvan is niet enkel terug te zien in de economie, maar ook in de cultuur en geschiedenis van Nederlandse steden en streken. Als voor dergelijke, weinig herkende uitingen van de impact van kolonialisme op Nederland, geen oog is, zal het ook veel moeilijker worden om de doorwerking van het verleden in het heden te herkennen. In het geval van het Zaans

---

¹ Nazmul Sultan, 'What is colonialism? The dual claims of a twentieth-century political category', *American Political Science Review* 1 (2024) 1-14; Ania Loomba, *Colonialism/postcolonialism* (Londen/New York 1998) 1-5. Een dergelijke definitie van kolonialisme sluit praktijken van politieke en/of economische overheersing elders in de wereld uit. Dit heeft als gevolg dat er geen oog is voor de invloed van Nederland in gebieden waar de Zaanstreek van oudsher veel handel mee dreef, namelijk de streken rondom de Baltische Zee. Op deze wijze is er geen aandacht voor de schrijnende situatie van het Russische lijfeigenschap dat in een deel van die streken bestond. Er zijn argumenten om de definitie van kolonialisme ook op deze regio's van toepassing te verklaren. Er is echter nu besloten om deze regio's buiten de reikwijdte van dit verkennende onderzoek te laten vallen.

² Rose Mary Allen, Esther Captain, Matthias van Rossem en Urwin Vyent, 'Het koloniale slavernijverleden en doorwerkingen: inleiding', in: Rose Mary Allen e.a. red., *Staat en slavernij: het Nederlandse koloniale slavernijverleden en zijn doorwerkingen* (Amsterdam 2023) 11-20, aldaar 15.

Museum betekent dit dat de objecten daar ogenschijnlijk vooral een reflectie van ‘de’ Zaanse identiteit zijn, maar dat zij ook verwijzen naar koloniale cultuur: waarom staan op een typisch Zaanse tegeltableau vol molens ook wayangpoppen afgebeeld? Waarom hadden verschillende Zaanse notabelen, van wie de portretten in het museum hangen, hun rijkdom deels te danken aan hun aandelen in Surinaamse plantages en de handel? In mijn optiek moet het thema ‘koloniaal- en slavernijverleden’ dan ook integraal verweven worden in, of in ieder geval in samenhang gezien worden met, de overige zeven, door het Zaanse Museum, geformuleerde kennisdomeinen (beeldende kunst, design en mode, innovatie, polderlandschap, politiek, religie & identiteit, Zaanse handel en industrie en migratie) in het collectieplan.

Tot slot is dit, zoals gezegd, een eerste aanzet op nieuw terrein. Dat geldt voor vrijwel alle steden, gebieden en instellingen die de laatste jaren onderzoeken op dit terrein hebben verricht en al helemaal voor musea. Het onderzoeken van de koloniale wortels van museale collecties is steeds, door het gebrek aan menskracht en financiële middelen en het bestaan van andere prioriteiten, geen gemeengoed, maar begint gestaag steeds meer vorm te krijgen. Musea als het Van Abbe Museum in Eindhoven, het Museum Boijmans van Beuningen in Rotterdam, het Missiemuseum in Steyl of, maar dat ligt vanwege de ontstaansgeschiedenis meer voor de hand, het Wereldmuseum met vestigingen in Amsterdam, Leiden en Rotterdam zijn inspirerende voorbeelden. Ik hoop dat deze inventarisatie de bouwstenen zal leveren voor meer en meer diepgravend onderzoek in de komende jaren.

De Zaanstreek en kolonialisme

De Zaanstreek en het kolonialisme. Op het eerste oog lijkt dit een niet voor de hand liggende combinatie, maar uit nader onderzoek blijkt het tegendeel waar. Nederland was al vanaf het eind van de zestiende eeuw verwickeld met de handel in Azië en Amerika. Die handel leidde al gauw tot kolonialisme. Vanaf het eind van de zestiende eeuw tot ver in de twintigste eeuw maakte kolonialisme, waarvan koloniale praktijken als slavernij en andere vormen van gedwongen arbeid onderdeel waren, onlosmakelijk deel uit van de gehele Nederlandse economie en politiek. Verschillende historici hebben er dan ook op gewezen dat het kolonialisme economisch, maatschappelijk, politiek en cultureel gezien doorwerkte, en nog steeds doorwerkt, op mens en samenleving in zowel het ‘moederland’, als in de voormalige gekoloniseerde landen.³

Soms zijn deze verbanden tussen Nederlandse gebieden en kolonialisme duidelijk zichtbaar, zoals bij de nog steeds bestaande kantoren van de West-Indische (WIC) of Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) in steden als Amsterdam of Hoorn, soms ligt het wat meer onder de oppervlakte van een stad of streek zoals in de Zaanstreek het geval is. De recente onderzoeken naar het slavernijverleden van Nederlandse steden zoals Amsterdam, Utrecht en

---

³ Zie bijv. Susan Legêne, *Spiegelreflex: culturele sporen van de koloniale ervaring* (Amsterdam 2010); Gloria Wekker, *Witte onschuld: paradoxen van kolonialisme en ras* (Amsterdam [2020]); Catherine Hall en Sonya Rose eds., *At home with the empire: metropolitan culture and the imperial world* (Cambridge 2006), Rose Mary Allen e.a. red., *Staat en slavernij: het Nederlandse koloniale slavernijverleden en zijn doorwerkingen* (Amsterdam 2023).

Haarlem, instellingen (zoals ABN AMRO en De Nederlandsche Bank) of provincies (Gelderland, Brabant) hebben laten zien dat zelfs in plaatsen of bij instellingen waar je niet direct een band met slavernij zou verwachten, er zowel directe als indirecte betrokkenheid was bij de geschiedenis van slavernij. Als dat geldt voor een koloniale praktijk als slavernij, geldt dat des te meer voor kolonialisme in het algemeen.

Historici wijzen erop dat de Zaanstreek zeker voor de periode 1700-1800 nauw verbonden was met de Amsterdamse economie: grondstoffen gingen van Amsterdam naar de Zaanstreek en de mensen in de Zaanstreek konden in Amsterdam hun producten en halffabricaten kwijt. Voorts investeerden beide regio's in elkaars ondernemingen.⁴ Door deze nauwe relatie en door de functie als intermediair in het handelsnetwerk⁵ maakte de al vroeg geïndustrialiseerde streek vol scheepswerven en industriemolens reeds vanaf de vroegmoderne tijd deel uit van het Nederlands kolonialisme en stimuleerde dat bovendien.⁶

Die stimulans vond net als elders in Nederland plaats zowel *direct*, door individuen uit die regio die participeerden in de handel met de koloniën, in tot slaaf gemaakten of in plantages, als *indirect*, door het verwerken van koloniale producten, het verschaffen van producten als scheepsbesluit of textiel die koloniale praktijken in stand hielden. Historici Matthias van Rossum en Karwan Fatah Black wezen er al ruim tien jaar geleden op dat de vroegmoderne Nederlandse economie verweven was met de slavenhandel: ze wijzen op bijvoorbeeld de verzekeringsagenten, de scheepsbouwers of zij die zorgden voor de bevoorrading van schepen die allemaal profiteerden van de handel in tot slaaf gemaakten.⁷ Van Rossum en Fatah-Black spreken over de handel in tot slaaf gemaakten in de vroegmoderne periode, maar hun bevindingen gelden evenzogoed voor het Nederlandse kolonialisme in zijn algemeenheid en gedurende zijn gehele bestaan. Op deze wijze is de Zaanstreek, net zoals talloze andere Nederlandse gebieden, op vele manieren verbonden met de geschiedenis van koloniale handel, exploitatie en slavernij.

Deze geschiedenis is er een die doorwerkt tot in het heden: in immateriële aspecten als persoonlijke en lokale geschiedenissen, zelfbeelden en identiteiten van vooraanstaande Zaanse families als die van Louise Alberti (1864-1948) of van Evert Cornelis Smit (1774-1843), maar ook in materiële aspecten als een Moluks kruidnagelscheepje, een souvenir, gemaakt van de zo beroemde en beruchte geurende specerij uit dat deel van Indonesië. Het werkt ook door in nog

---

⁴ Herman Kaptein, 'Een unieke economie? De Zaanse nijverheid op windkracht, 1600-1800', in: Eelco Beukers en Corrie van Sijl red., *Geschiedenis van de Zaanstreek* deel 1 (Zwolle 2012) 265-305, aldaar 270.

⁵ Vibeke Kingma, 'Aantrekken en afstoten. De verhouding tussen Amsterdam en de Zaanstreek van de vroegmoderne tijd tot nu', in: Eelco Beukers en Corrie van Sijl red., *Geschiedenis van de Zaanstreek* deel 1 (Zwolle 2012) 155-191, aldaar 156.

⁶ Matthias van Rossum, 'De economische en sociale impact van het Nederlandse koloniale slavernijverleden', in: Rose Mary Allen e.a. red., *Staat en slavernij: het Nederlandse koloniale slavernijverleden en zijn doorwerkingen* (Amsterdam 2023) 393-403, aldaar 400.

⁷ Matthias van Rossum en Karwan Fatah-Black, 'Wat is winst? De economische impact van de Nederlandse trans-Atlantische slavenhandel', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 9 (2012) 3-29; Karwan Fatah-Black en Matthias van Rossum, 'Beyond profitability. The Dutch transatlantic slave trade and its economic impact', *Slavery & Abolition: a journal of slave and post-slave studies* 36 (2015) 63-83.

steeds voortlevende verbeeldingen van het koloniaal verleden zoals afgebeeld in tegeltafelen, zoals dat van de oude rijstpellerij 'Kamphuys' dat nog steeds in het oude bedrijfsgebouw hangt en waarin het bewerken van de Javaanse *sawah* en oogsten van de rijst afgebeeld wordt, of het tableau van Wessanen&Laan (inv.nr. ZM-17299), in de beeldtaal van verpakkingsmateriaal als 'Verkade's N*gro Biscuits' (inv.nr. V-00033), pakhuis 'Java' aan de Zaan (1907) of in de tastbare producten als rijst en cacao die nog steeds aan de Zaan verwerkt worden.

Het Zaan Museum

Het huidige Zaan Museum dankt zijn ontstaan en collectie mede aan één van de vele laat negentiende-eeuwse regionale, nostalgische, tentoonstellingen en particuliere verzamelingen (in dit geval van Jacob Honig jr. (1816-1870)) over volkscultuur waarmee Nederland in deze periode zijn nationale bewustzijn en identiteit creëerde en onderhield.⁸ Zonder het belang en de waardering voor deze collectie tekort te doen, moeten we kritisch kijken naar de context waarbinnen deze tot stand kwam en hoe daaraan verbonden praktijken en denkbeelden doorwerken tot in het heden.

Vanwege deze specifieke herkomst van een groot deel van de huidige collectie, reflecteert en verkondigt het museum deels een laat negentiende-eeuwse visie op de Zaanse geschiedenis en identiteit. Dat deze als zodanig gevoelde identiteit nog doorwerkt tot in de eenentwintigste eeuw blijkt wel uit een in 2009 geschetste toekomstvisie van de Zaanse Schans waarin benadrukt werd dat je daar het gevoel krijgt 'even terug te zijn in de zeventiende of achttiende eeuw'.⁹ Een dergelijke achtergrond en daaruit resulterende praktijken zijn overigens niet uitzonderlijk en gelden voor veel Nederlandse collecties en musea die daaruit zijn ontstaan.¹⁰

Voor een ander aanzienlijk deel vertegenwoordigt de collectie van het museum de trots op twintigste-eeuwse industriële successen van bedrijven als Verkade, Honig, Forbo, Bruynzeel en Lassie (en nog veel meer die nu niet genoemd worden) waarvan het ontstaan ook herleid kan worden tot de vroegmoderne Zaanse industrie en zijn relaties met de Nederlandse (en andere Europese) koloniën.¹¹ Dit collectiezwartepunt wordt verklaard door de doelstelling bij de oprichting van het Zaan Museum in de late jaren negentig van de twintigste eeuw, namelijk het vertellen van een 'alomvattend verhaal' over de geschiedenis van de Zaanstreek waarbij 'Zaansheid' het uitgangspunt was, maar vooral begrepen werd als 'industriële geschiedenis'.¹²

---

⁸ Ad de Jong, *De dirigenten van de herinnering: musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Nijmegen 2001).

⁹ Harm Nijboer, 'Van Assendelfer kast tot Zaanse mosterd. Regionale identiteit binnen een dynamische materiële cultuur' in: Eelco Beukers en Corrie van Sijl red., *Geschiedenis van de Zaanstreek* deel 1 (Zwolle 2012) 421-445, aldaar 439; interne notitie museum koloniaal en slavernijverleden Zaan Museum.

¹⁰ Het Westfries Museum in Hoorn adverteerde bijvoorbeeld lange tijd als museum waar de Gouden Eeuw 'beleefd' kon worden en de gemeente zelf gebruikte het tot op heden als positieve slogan ('Stad van de Gouden Eeuw').

¹¹ Jur Kingma, 'De Zaanstreek groeit uit haar wieden. De hernieuwde industriële bloei van 1870-1914', in: Eelco Beukers en Corrie van Sijl red., *Geschiedenis van de Zaanstreek* deel 2 (Zwolle 2012) 493-537, aldaar 508, 511.

¹² Eelco Beukers, 'Zaansheid. Beeldvorming met betrekking tot de Zaanstreek sinds de zestiende eeuw', in: Eelco Beukers en Corrie van Sijl red., *Geschiedenis van de Zaanstreek* deel 2 (Zwolle 2012) 785-786.

In de collectie is een indirecte en soms zelfs directe relatie tot het kolonialisme, al dan niet via ‘grote broer’ Amsterdam, te herkennen, maar tot op heden, zoals in zoveel delen van Nederland, nauwelijks herkend en erkend, omdat het geen deel uitmaakte van het met trots vervulde, op het lokale gerichte, deels uit de negentiende eeuw afkomstige, narratief over de geschiedenis van de streek. Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van drie thema’s uit de collectie van het Zaanse Museum, namelijk Zaanse portretten, grondstoffen en producten, en representatie en beeldvorming.

Thema’s

Zaanse notabelen

Vooraanstaande Zaanse notabelen en hun materiële bezittingen zijn overal te vinden in de collectie van het Zaanse Museum. Er zijn portretten en familiebezittingen van leden uit families als Honig, Van Broek, Smit, Stam, De Jager of Vis, voornamelijk handelaren en fabrikanten in verschillende branches (een kenmerkend Zaanse verschijnsel¹³), die door huwelijken veelal met elkaar verbonden waren. Bekend stonden ze als ‘rustige, nijvere en spaarzame ondernemers’.¹⁴ Zoals we zullen zien in deze paragraaf en de volgende paragraaf (‘grondstoffen en producten’) verdienden verschillende leden van deze families direct of indirect aan de voormalige Nederlandse koloniën.

Direct werd er door hen verdiend aan Surinaamse plantages, omdat Zaanse mannen optraden als directeur of administrateur. Meestal ging dat ook gepaard met het bezit van tot slaaf gemaakten. Indirect werd er verdiend door investeringen in Surinaamse plantages of door het aangaan van leningen met banken die hun kapitaal dankten aan plantages.

In het museum hangt het portret van Trijntje Claas Honig (1774-1823), afgebeeld als kind met een serviesje (inv.nr. ZOV-04927). Zij zou trouwen met Evert Cornelis Smit (1774-1843). Hij was onder meer koopman, burgemeester en was samen met vermoedelijk zijn broer Cornelis en streekgenoten Jacob Klaas Breet en Jan Kool eigenaar van de brik de ‘Drie gebroeders’ die op Suriname voer.¹⁵ Evert Smit was in 1839 ook reder van de schoenerkorf ‘Concordia’ die op dat moment op Suriname voer.¹⁶ Een deel van zijn vermogen stak hij in de Surinaamse plantages Heystvliet, de Eenzaamheid, Laarwijk en Merveille. Zijn zoon, Cornelis Evertsz. Smit (1799-

---

¹³ Kingma, ‘De Zaanstreek’, 520

¹⁴ J. Rogge, *Het geslacht Rogge te Zaandam: drie eeuwen familiegeschiedenis tegen den achtergrond van nering en bedrijf* (Koog aan de Zoon 1948) 43.

¹⁵ https://www.zaanwiki.nl/encyclopedie/doku.php?id=smit_evert; <https://www.marhisdata.nl/schip?id=12479>; https://www.noord-holland.nl/Over_de_provincie/Koloniaal_verleden_Noord_Holland/Tentoonstelling_Verborgten_Noord_Holland/Zaanstreek (geraadpleegd 27 februari 2023) en Peter-Paul de Baar, ‘Suiker, zoet met een bitter bijmaak’, *Ons Amsterdam* 57 (2005) via: <https://onsamsterdam.nl/artikelen/zoet-met-bittere-bijmaak> (geraadpleegd 29 Februari 2023)

¹⁶ Zie www.marhisdata.nl (geraadpleegd 13 maart 2024).

1880), ‘commissionair en fabrikant’ uit Koog aan de Zaan, nam dit van zijn vader over.¹⁷ Rond 1857 wordt deze Cornelis Smit vermeld als administrateur voor Europa van de suikerplantage Merveille en dat was hij nog tijdens de emancipatie van 1863.¹⁸

Evert Smits oudoom aan moeders kant, Jan de Jager (1797-1820), was zelfs woonachtig in Suriname. De Jager was rond 1830 plantageadministrateur van koffieplantage Jagerswoud, slavenhouder en had zitting in de Koloniale Raad.¹⁹ Ook van hem bezit het museum een, zeer gehavend, portret (inv.nr. ZOV-05711), evenals een familieportret van Jan de Jagers dochter Elisabeth J.A. (1824-1886) met haar echtgenoot, Hermann Edmund Buhk (1815-1879) en dochter Mina (1844-1867) (inv.nr. ZOV-04305). Buhk was de rumstoker op de suikerplantage Merveille, vermoedelijk in dezelfde periode dat Smit administrateur van de plantage was. Rum was het bijproduct van de geperste en gekookte suiker.

Een in 1829 als souvenir voor de familie Smit-De Jager gemaakt diorama van de plantage bevindt zich in de collectie van het vroegere Koloniaal Instituut, later Tropenmuseum/Wereldmuseum.²⁰ Het toont een handjevol tot slaaf gemaakten werkend op het veld en bezig met het uitladen van tonnen van een korjaal. Prominent in beeld is de directeurswoning en iets meer op de achtergrond, maar centraal in beeld, het kookhuis met schoorsteen. De rustige idylle die wordt geschetst staat in schril contrast met de werkelijkheid waarin de in de brandende zon geoogste suikerriet door middel van molens (later daarover meer) geperst en vervolgens gekookt werd – een proces dat zelfs ’s nachts doorging en behalve bloedheet ook levensgevaarlijk was.

Het grootste deel van Merveille, namelijk 5/8, was in bezit van de Oostzaanse Cornelis Pieterszoon Stam (1787-1832). Na zijn dood ging de plantage over op zijn zoon Pieter (1809-vóór 1863). Bij de afschaffing van de slavernij in 1863 telde de plantage nog 143 tot slaaf gemaakten en werden Stams erfgenamen in de Zaanstreek, Pieters vrouw Grietje Spaans (1814-1897), hun kinderen, vermoedelijk Pieters broer Klaas Stam (1812-1893) en de dochter van hun zus Dieuwertje, Jacoba Sombeek (1838-1871), gecompenseerd voor het verlies van hun menselijke eigendom.²¹ Ze ontvingen daarvoor bijna 27.000 gulden – een bedrag dat

---

¹⁷ Gemeentearchief Zaanstad. PA-0109. Kluijver, Smit en Honig, families en firma Storm, van Benten en Kluijver, verffabriek en -handel Koog aan de Zaan, inv.nr. 23. Akte van verklaring van de erfgenamen van Evert Smit dat zij met de administrateurs van de boedel van Dorethea van de Leij en de erven van Cornelis Stam Pietersz zijn overeengekomen dat Cornelis Evert Smit de administratie, gehouden door wijlen Evert Smit, van bezittingen in Suriname zal voortzetten.

¹⁸ George Sliker, ‘Suiker, zoet met een bittere bijmaak. Zaanse ondernemers en de slavernij’, *Zaans Erfgoed* 47 (2013) 14-16, aldaar 14; Nationaal Archief, toegangsnr. 2.02.09.08. Archief van de Algemene Rekenkamer 1814-1919: Comptabel Beheer, inv.nr. 226, nr. 145.

¹⁹ https://www.noord-holland.nl/Over_de_provincie/Koloniaal_verleden_Noord_Holland/Tentoonstelling_Verborgen_Noord_Holland/Zaanstreek (geraadpleegd 27 februari 2023); *Surinaamsche Courant*, 27-02-1830.

²⁰ Diorama van Gerrit Schouten, 1829. Gepolychromeerd hout. 77x134x41cm. Collectie Wereldmuseum Amsterdam, inv.nr. TM-3290-281.

²¹ Nationaal Archief, toegangsnr. 2.02.09.08. Archief van de Algemene Rekenkamer 1814-1919: Comptabel Beheer, inv.nr. 226, nr. 145.

tegenwoordig gelijk zou staan aan 62.567 euro.²² Een deel van de compensatie werd gebruikt om schulden af te lossen, maar de mogelijkheid bestaat dat het overgebleven deel van de ruimhartige vergoeding generaties nog goed kon worden belegd zodat de familie nog decennia erna daarvan kon profiteren.

Ook Zaandammer Cornelis Kuyper (1802-1845) investeerde in, onder andere, Surinaamse plantages nadat hij zijn verfmolens in Wormer had verkocht. Hij was zeer vermogend, had politieke invloed (hij was lid van de Provinciale Staten) en woonde in één van de grootste en mooiste huizen aan de Lagedijk in Zaandijk.²³ Zijn familieleven was minder gelukkig: drie van zijn zes kinderen overleden voortijdig. Een medaillon met haarwerk in de collectie van het Zaanse Museum herinnert aan dit verlies: de initialen van de kinderen (C.K., A.K. en C.K.)²⁴ zijn geplaatst in een kransje van fijn bewerkte roosjes met geknakte stengels (inv.nr. ZOV-04794). Een gouden broche met haarwerk en initialen verwijst naar alle zes de kinderen van Cornelis (inv.nr. ZOV-04793)²⁵ en een forse, gouden ring met haarwerk naar het overlijden van Cornelis' vader, Claas (1775-1830) (inv.nr. ZOV-04797).

De in Zaandijk in 1819 geboren Klaas de Jager Kop was rond het midden van de negentiende eeuw directeur van plantage Mon Tresor aan de Commewijne in Suriname en woonde daar. Het lijkt erop dat hij geen 'blank officier', een witte opzichter, tot zijn beschikking had en op de plantage als directeur de enige vrije man was tussen circa 53 tot slaaf gemaakten die het 'bezit' waren van de eigenaresse van de plantage, mevrouw Louisa Jacoba Braam (1806-1884), die in Paramaribo woonde.²⁶

In augustus 1854 kocht De Jager Kop de tot slaaf gemaakte 'Sophia' en haar eenjarige zoontje 'Jacques' van hun 'eigenaar', mevrouw Braam. Nog geen twee maanden later liet De Jager Kop hen beiden vrij en gingen de twee voortaan door het leven als Elisabeth Sophia Agerkop en Jacques Marius Agerkop, een achternaam geïnspireerd op de familienaam van hun vorige eigenaar.²⁷ Meer onderzoek is nodig, en wellicht zullen we het zelfs nooit zeker weten, maar de kans bestaat dat Jacques de zoon was van Klaas de Jager Kop en Sophia. Tot slaaf gemaakte vrouwen werden namelijk veelal als lustobject gezien en misbruikt door plantagedirecteuren.

²² <https://www.nrc.nl/nieuws/2023/06/30/hier-kun-je-opzoeken-hoeveel-compensatie-slavenhouders-kregen-van-de-nederlandse-overheid-a4168650> (geraadpleegd op 31 mei 2024).

²³ Jur Kingma, 'Een suikermolen met Zaanse connecties', *Zaans Erfgoed* 87 (2023) 28-31, aldaar 30; D. Vis, *Vis a Saandyk, Kroniek van een Zaanse geslacht* (Zaandijk 1974) 196-197.

²⁴ Dit waren Cornelia Kuyper (1831-1832), Aaltje Kuyper (1833-1834) en Cornelia Kuyper (1835-1838). Oudste dochter Clasina Maria ('Sien') Kuyper (1829-1860) zou weliswaar volwassen worden, maar ook niet oud en stierf in het kraambed na de geboorte van haar vijfde kind. Let op: tekst in Adlib met betrekking tot de namen van de meisjes is niet correct.

²⁵ De kinderen van Cornelis Kuyper en Maartje Jacobs Vis (1803-1855) waren: Klaas Cornelisz Kuyper (1825-1915), Jacob Cornelisz Kuyper (1827-1872), Clasina Maria ('Sien') Kuyper (1829-1860), Cornelia Kuyper (1831-1832), Aaltje Kuyper (1833-1834), Cornelia Kuyper (1835-1838).

²⁶ Victor Enthoven en Piet Kleij, 'Zaanstreek en slavernij. Mythe en werkelijkheid', *Zaans Erfgoed* 86 (2023) 12-16, aldaar 15; *Suriname. Jaarboekje voor het jaar 1857*. L. J. Verhoeven ('s-Gravenhage 1857).

²⁷ [Nationaal Archief, Suriname: Slavenregisters \(nieuwe dataset\), inv.nr. 36, folionummer 2304](#).

Een groot deel van de gemanumitteerde (vrijgekocht of vrijgelaten) bevolking bestond dan ook uit concubines en buitenechtelijke kinderen.²⁸

Deze mensen mochten in de koloniale Surinaamse samenleving geen Europese familienamen dragen, maar konden wel een daarvan afgeleide naam, zoals Agerkop, krijgen. Omdat dergelijke namen vaak zo herkenbaar bleven, suggereerde historicus Alex van Stipriaan dat dit expres werd gedaan - als een 'macho-bewijs van sexuele potentie'.²⁹ De toegekende Europese namen van vrijgemaakte mensen getuigen daarmee van de racistische, onderdrukkende apartheid van de koloniale samenleving in Suriname waarvan Klaas de Jager deel uitmaakte en zijn geld in verdiende. Tot slaaf gemaakten waren vrijwel machteloos, zelfs als zij vrij werden gemaakt: het waren de mannelijke machthebbers die zich hen toe-eigenden, die hun namen oplegden en zo de macht hadden om hun (on)vrije toekomst en identiteit te bepalen.³⁰ Elisabeth Sophia Agerkop zou later in ieder geval nog een dochter krijgen, Elize Alexandrine (1858-1908): de Surinaamse familie Agerkop bestaat nog tot op de dag van vandaag.

Ook indirecter werd er in de Zaanstreek van slavernij geprofiteerd. Zo was bijvoorbeeld het erfdeel van Maartje Dekker (1834-1857), dochter van een vermogende graanhandelaar en de nicht van Simon Dekker (1839-1884) en zijn vrouw Aaltje Vis (1840-1903) (voor hun portretten zie inv.nr. ZOV-04487 en ZOV-04486), belegd in inschrijvingen in het Grootboek der Nationale Schuld. Eén van de inschrijvingen was bij Johanna Borski, van de firma W. Borski, wier kapitaal mede tot stand was gekomen dankzij de opbrengsten van haar Surinaamse plantages.³¹

Deze voorbeelden laten zien hoezeer Zaanse families met elkaar verweven waren en zowel direct als indirect betrokken waren bij de Surinaamse plantages en de trans-Atlantische handel, waaronder ook de handel in tot slaaf gemaakten. Zoals historicus Kingma recentelijk concludeerde waren investeringen in Surinaamse plantages onderdeel van het Zaanse 'bedrijfsmodel'³² – net als dat elders in Nederland het geval was. Sommige van die investeerders profiteerden mogelijk nog lang na de emancipatie van de tot slaaf gemaakten van de opbrengsten uit hun Surinaamse plantages.

Tevens bestaan er, zoals eigenlijk overal in Nederland, connecties met koloniaal Indonesië bij Zaanse families. De rijkdom van Jacob Vis (1782-1830) en Aaltje van Bergen (1782-1830) was deels gebaseerd op het aanzienlijke bezit van Aaltje's grootouders Bakker, dat onder meer uit obligaties in de VOC bestond (die op dat moment, 1795, echter al snel niets meer waard werden).³³ De portretten, 20e-eeuwse kopieën, van Aaltje en Jacob zijn inv.nr. ZOV-01283,

²⁸ Alex van Stipriaan, 'What's in a name? Slavernij en naamgeving in Suriname tijdens de 18e en 19e eeuw', *OSO. Tijdschrift voor Surinaamse taalkunde, letterkunde en geschiedenis* 9 (1990) 25-46, aldaar 28, 33.

²⁹ Ibidem, 33.

³⁰ Ibidem, 27, 32.

³¹ Vis, *Vis a Saandyk*, 301-302.

³² Kingma, 'Een suikermolen', 30.

³³ Vis, *Vis a Saandyk*, 146.

ZOV-07059), evenals een ter ere van Aaltje's geboorte beschilderde kop en schotel (inv.nr. ZOV-01850) en haar naaibord (inv.nr. ZOV-01509).

Leden van de Zaanse familie Vis werkten aan het begin van de twintigste eeuw in de suikerindustrie in koloniaal Indonesië, zoals de twee broers Carl Jacob (1882-1932) en Anton Jan Frederik Vis (1887-1944).³⁴ Andere familieleden vertrokken ook die kant op, zoals Cornelia Maria Vis (1864-1924), die getrouwd was met een houtkoper,³⁵ of Albert Jan Vis (1866- 1919) die getrokken werd door het avontuur en als stuurmansleerling naar Java vertrok en daar de uitbarsting van de Krakatau in augustus 1883 meemaakte.³⁶ In november 1888 reisde hij vanuit Nederland naar Sumatra voor de Deli-maatschappij en verdiende hij zijn geld in een koloniale economie waar gedwongen arbeid met zogenaamde 'koelies' de norm was. Terug in Zaandijk werd hij 'Ab Deli' genoemd.³⁷ Ook latere familieleden als Jacob Gerhard ('Ko') Kuyt (1878-1942)³⁸ en Martinus Vis (1869-1948)³⁹ deden dit. Er zijn geen voorwerpen van hen terug te vinden in de museumcollectie.

Materiële verwijzingen naar de Zaanse relatie met de wereld vinden we terug in een in het Honig Breethuis tentoongestelde 'horloge', een staande klok, uit circa 1760. Daarop afgebeeld is een zicht op Amsterdam terwijl de hoeken van de wijzerplaat versierd zijn met de vier toen bekende werelddelen. De klok verwijst tevens naar een persoonlijk koloniale relatie: hij komt uit de nalatenschap van Louise Alberti (1864-1948), die lange tijd bij haar Zaanse familie woonde, nadat haar moeder en zusje in 1873 terugkeerden naar koloniaal Indonesië.⁴⁰ Daar waren Louise en haar moeder, Frederika J.H. du Mourier de Nijs (1828-1882), geboren – de kans is groot dat Louise's moeder van deels Indonesische afkomst was.

Grondstoffen en producten

Reders

De Zaanstreek is onlosmakelijk verbonden met 'koloniale' producten als cacao, kopra, suiker, brazielhout, tabak, koffie, indigo en rijst. Een groot deel van die Zaanse handel in dergelijke producten stamt al uit het eind van de achttiende eeuw en in sommige gevallen soms zelfs uit nog vroegere tijden.

De belangrijkste laat achttiende-eeuwse Zaanse reders waren allemaal betrokken in de handel op de West en vaak enkele generaties lang: het waren Claas Taan en zonen, Tewis Lijnstsz

---

³⁴ Vis, *Vis a Saandyk*, 241.

³⁵ Ibidem, 306.

³⁶ Ibidem, 306-308.

³⁷ Ibidem, 310.

³⁸ Ibidem, 328-329.

³⁹ Ibidem, 334.

⁴⁰ 'Achter de deur (Z)', *Historische Vereniging Koog Zaandijk; Uit het fotoalbum van Louise Alberti*, *Nieuwsbrief Honig Breethuis 2, nr. 32 (voorjaar 2014)* (geraadpleegd 27 februari 2023).

Rogge, Pieter Lijnsz Rogge, Hamma Klin(c)kert en Adriaan Rogge.⁴¹ Veel waren of werden prominente Zaanse families waarvan de portretten in de collectie van het Zaanse Museum hangen. De inhoud van deze en de vorige paragraaf overlappen dan ook enigszins. Het grootste verschil is dat we ons hier vooral concentreren op de Zaanse ondernemers die voornamelijk met de *combinatie* van arbeid, kapitaal en kennis verbonden waren aan de koloniën.

De familie Rogge is een bekende familie in de Zaanstreek. Lijnst Tewis/Teeuwisz Rogge (1664-1741) genoot vooral faam als eigenaar van de scheepswerf aan de Voorzaan die door tsaar Peter de Grote bezocht zou zijn. De scheepswerf is afgebeeld op een schilderij uit de tweede helft van de achttiende eeuw (inv.nr. ZM-16483). Behalve scheepsbouwers, er waren zelfs leden van de familie die de scepter zwaaiden over de scheepswerven van de VOC in Amsterdam (later meer hierover), handelden zij in producten uit het Caraïbisch gebied en Suriname vanaf de late achttiende eeuw, mede als gevolg van de sterk afgenomen walvisvaart in de laatste decennia van de achttiende eeuw en de door oorlog stilgevallen Sontvaart.⁴² Overigens maakte de walvisvaart, toen deze nog lucratief was, ook onderdeel uit van de activiteiten van de Middelburgsche Commercie Compagnie (MCC) en WIC. Deze bedrijfstak vereiste speciale kennis van harpoeneren en het verwerken van de dieren.⁴³ Het is dan ook niet verrassend om te zien dat in 1726 bijvoorbeeld een Zaandammer, uit een streek waar de walvisvangst een grote bron van inkomsten was, als harpoenier in dienst trad bij de WIC.⁴⁴

Rogge's zoon Jan Lijnst Rogge (1703-1759) en kleinzoon Adriaan Rogge (1732-1816) voerden in het laatste kwart van de achttiende eeuw producten in als suiker, tabak, koffie, indigo en cacao die dan veelal op de Amsterdamse markt verkocht werden.⁴⁵ In 1779 arriveerde een schip uit Curaçao voor de firma Rogge in Texel met aan boord 74 balen koffie en 1 vat indigo ter waarde van 5650 gulden – een groot bedrag in deze periode.⁴⁶ Jans broer Tewis Lijnse Rogge (1697-1772) had belangen in tenminste drie schepen die naar het Caraïbisch gebied en Suriname zeilden voor de handel. Deze Rogge bouwde voor de Zaanse kapitein Jurriaan Schooneveld bovendien het fregat de Vrouwe Anna Maria en de Saendam/Zaandam. Schooneveld zeilde er mee naar Suriname waar hij de plantage Jericho bezat.⁴⁷

Schooneveld voer zeer geregeld naar Suriname, want hij arriveerde in ieder geval al in 1734, 1735, 1738, 1739 en 1740 in de kolonie met het schip de 'Saendam'.⁴⁸ In 1754 bracht hij naar

---

⁴¹ Rogge, *Het geslacht*, 47.

⁴² Kapitein, 'Een unieke', 291; Enthoven en Kleij, 'Zaanstreek en slavernij', 13.

⁴³ Ruud Paesie, *Geschiedenis van de MCC. Opkomst, bloei en ondergang* (Zutphen 2014) 73.

⁴⁴ Nationaal Archief, 's Gravenhage. 1.05.01.02 Inventaris van het archief van de Tweede West-Indische Compagnie, 1674-1791. Inv.nr. 381.

⁴⁵ Rogge, *Het geslacht*, 46-48, 128; <https://www.zaanwiki.nl/encyclopedie/doku.php?id=rogge1> (geraadpleegd 27 februari 2023).

⁴⁶ Rogge, *Het geslacht*, 118.

⁴⁷ Erik Schaap, 'De rijkdom van de koloniale kapitein Schooneveld', weblog 'Eriks Gaap' (geraadpleegd 2 april 2024). <https://eriksgaap.nl/2024/03/31/de-rijkdom-van-de-koloniale-kapitein-schooneveld/>; Archief Zaanstad, OA-0008, Oud Rechterlijk Archief Westzaan. Inv.nr. 1547. Stukken uit en betreffende het beheer over de gerepudieerde boedel Maartje Edelman, weduwe van Jurriaan Schoneveld, 1730-1764.

⁴⁸ Nationaal Archief, 1.05.01.02. Archief van de Tweede West-Indische Compagnie, 1674-1791. Inv.nr. 61. Suriname, 1728-1745.

de Zaanstreek een zwarte man, die op 16 juni 1754 als Manus Pieter aldaar werd gedoopt, mee als knecht.⁴⁹ Ook is het bekend dat Schooneveld in Suriname een man genaamd ‘Damon’ tot zijn persoonlijk bezit rekende en deze bij zijn vertrek doorgaf aan Pieter Jacobsz die hem bij zijn vertrek ook weer ‘over deed’ aan een andere Europeaan.⁵⁰ Schooneveld kan zakelijk bovendien verbonden worden met de grootste Nederlandse slavenhandelaren uit die tijd: Jochem Matthijs en Coenraad Smitt.⁵¹

In 1742 werd Lijnse Rogge in de archieven van de Sociëteit van Suriname als ‘boekhouder’ reder, van de ‘Saendam’ genoemd. Rogge klaagde op dat moment bij de Sociëteit over de enorme bagage, waaronder een rijtuig, van gouverneur Jan Jacob Mauricius (1692-1768) die met de Saendam terug naar Nederland zeilde. Voor die grote bagage had Rogge een extra schip moeten inzetten en dus extra kosten moeten maken.⁵²

In 1766 was Tewis Lijnse Rogge medereder van het slavenschip ‘De Jonge Mattheus en Catharina’ van de Zaanse kapitein Jan Paauw.⁵³ In 1767 haalde het schip onder Paauw 380 tot slaaf gemaakten uit Elmina aan de zuidkust van hedendaags Ghana om ze in Curaçao te verkopen.⁵⁴ Vierentwintig mensen overleefden de reis niet. In oktober 1769 kreeg het schip met als voornaamste reder Rogge toestemming van de Sociëteit van Suriname om tot slaaf gemaakten van de kust van Afrika te halen en naar Suriname te vervoeren. Dit keer stond kapitein Jan Douwes aan het roer.⁵⁵ Daarmee profiteerde Rogge direct van slavenhandel. Hij was niet de enige uit de Zaanstreek die participeerde in de slavenhandel: decennia eerder vertrok de Zaanse kapitein Claas Cornelis Louwe (1687-1735) drie keer in dienst van de WIC naar Elmina om tot slaaf gemaakten te halen. In 1717, de tweede keer dat hij het deed, vonden van de 704 mensen die hij inscheepten 119 de dood.⁵⁶ En in 1723 zeilde de Zaanse Cornelis

⁴⁹ Erik Schaap, ‘De rijkdom van de koloniale kapitein Schooneveld’, weblog ‘Eriks Gaap’ (geraadpleegd 2 augustus 2024). <https://eriksgaap.nl/2024/03/31/de-rijkdom-van-de-koloniale-kapitein-schooneveld/>

⁵⁰ P.M. Kernkamp, ‘Scheepskapitein Jurriaan Schooneveld en zijn familie (1723-1780). Van schip met geld tot schip van bijleg’, *Zaans Erfgoed* 15 (2005), 6-9, aldaar 8; Archief Zaanstad, OA-0008, Oud Rechterlijk Archief Westzaan. Inv.nr. 1547. Stukken uit en betreffende het beheer over de gerepudieerde boedel Maartje Edelman, weduwe van Jurriaan Schoneveld, 1730-1764.

⁵¹ [Stadsarchief Amsterdam, Notariële archieven 5075, inv.nr. 10796, 27 februari 1762, aktenummer 352421.](#)

⁵² Nationaal Archief, 1.05.03. Archief van de Sociëteit van Suriname, 1682-1795. Inv.nr. 32. Register van resoluties over 4 januari 1741-19 december 1742.

⁵³ Ramona Négron en Jessica den Oudsten, *De grootste slavenhandelaren van Amsterdam. Over Jochem Matthijs en Coenraad Smitt* (Zutphen 2022); *Berigt van de Westindische Compagnie ter kamer Amsterdam op het beklag van directeuren der commercie compagnie te Middelburg belangende de vrye vaart op Africa, en over den handel van 's compagnies bediendens [...]. 10 oktober 1777* [z.p. [1777]] 33.

⁵⁴ *Berigt van de Westindische Compagnie ter kamer Amsterdam op het beklag van directeuren der commercie compagnie te Middelburg belangende de vrye vaart op Africa, en over den handel van 's compagnies bediendens [...]. 10 oktober 1777* [z.p. [1777]] 33.

⁵⁵ Nationaal Archief, 1.05.03. Archief van de Sociëteit van Suriname, 1682-1795. Inv.nr. 59. Register van resoluties over 4 januari-20 december 1769.

⁵⁶ Nationaal Archief, 1.05.01.02. Archief van de Tweede West-Indische Compagnie, 1674-1791. Inv.nr. 56. Register van uitgaande brieven naar de Kust van Guinea, 30 maart 1705-18 oktober 1730; Johannes Postma, *The Dutch in the Atlantic Slave Trade, 1600-1815* (Cambridge; digitale versie 2008); <https://www.slavevoyages.org/voyage/database> (geraadpleegd 7 juni 2024).

Andriesz Bouman (1685-vóór 1731) voor de WIC met het slavenschip ‘Amsterdam’ naar Ghana.⁵⁷

Rond de eeuwwisseling van de achttiende naar de negentiende eeuw handelde de familie Rogge nog steeds in producten uit het Caraïbisch gebied en Suriname en investeerde in de koloniën. Tewis Jansz Rogge (1735-1803) investeerde in textiel voor export naar Curaçao⁵⁸ en bezat obligaties ‘ten laste van eenige Planters in de Colonie van Surinamen’.⁵⁹ Aan het eind van de achttiende eeuw richtte Adriaan Rogge samen met Hendrik Ed. Pletsz en Jan Vos op Curaçao een ijzerwinkel op waar ook touw verkocht werd. In 1785 verzond Rogge voor ruim 500 gulden touw om verkocht te worden in de winkel in Curaçao⁶⁰: de winkel was derhalve geen kleine bijverdiensite. Tot slot was in 1814 Jan Rogge partenreder van het schip ‘De Vreede’ dat in 1814 naar de dan nog Nederlandse koloniën Essequibo en Demary voer.⁶¹

De verschillende generaties Rogge en hun investeringen in de vaart op en handel in en met de slavenhoudende koloniën in het Caraïbisch gebied waren geen uitzondering in de Zaanstreek. Ook leden van de familie Klinkert, afwisselend woonachtig in Amsterdam en de Zaanstreek, waren sterk gericht op het Caraïbisch en Suriname: tegen het einde van de zeventiende eeuw voeren ze als kapitein naar koloniën als Berbice, Suriname en Demary en traden zij, net als andere schippers die tijd, veelal op als koopman. Adriaan Klinkert haalde bijvoorbeeld in 1687 voor de WIC honderden tot slaaf gemaakten uit Elmina en bracht ze naar Curaçao.⁶² Jan Klinkert vervoerde in 1744 als schipper vanuit Nederland de tot slaaf gemaakte ‘Jan’ en ‘Flora’, ‘terug’ naar de kolonie Suriname⁶³ en Gerrit Klinkert (overleden 1748) voer regelmatig op Suriname en vervoerde ook tot slaaf gemaakten. Tevens bezat hij in de kolonie land. Jurriaan Schooneveld was één van zijn testamentair-executeurs – het vroegmoderne, Zaanse-Amsterdamse netwerk was klein en overzichtelijk.⁶⁴ Diepgaander onderzoek, met name in de notariële archieven van het Gemeentearchief Zaanstad, zou moeten verduidelijken hoe de diverse leden van de families Klinkert, Rogge, Schooneveld en Vis met elkaar verwant waren en wat de aard, omgang en geografische reikwijdte van hun handelsrelaties waren.

Hamma Klinkert (ca. 1710-1776) uit de Zaanstreek zette in het midden van de achttiende eeuw de handel van zijn voorouders voort, breidde het uit en stichtte tevens een rederij. Hierdoor werd hij in literatuur wel genoemd als één van de belangrijkste Zaanse reders uit de laat achttiende eeuw. Samen met zijn zoon Hendrik Klinkert (1736-1777) waren ze aanvankelijk vooral beurtschippers op Londen. Hiervan spreken enkele voorwerpen uit de collectie van het Zaanse Museum zoals een Delftsblauwe kom met daarop afgebeeld een schip en de tekst ‘Goedt

---

⁵⁷ Erik Schaap, ‘Andere Zaanse slavernijbetrokkenen (1)’, weblog ‘Eriks Gaap’.

⁵⁸ Rogge, *Het geslacht*, 80.

⁵⁹ Rogge, *Het geslacht*, 81.

⁶⁰ Rogge, *Het geslacht*, 128.

⁶¹ Zie www.marhisdata.nl (geraadpleegd 13 maart 2024).

⁶² Zie [Trans-Atlantic Slave Trade - Database \(slavevoyages.org\)](http://Trans-Atlantic Slave Trade - Database (slavevoyages.org)) (geraadpleegd 7 juni 2024).

⁶³ Nationaal Archief te 's-Gravenhage, toegangsnr. 1.05.03. Suriname: Gouverneursjournalen. Inv.nr. 199, folio 639, d.d. 21-12-1744.

⁶⁴ Nationaal Archief te 's-Gravenhage, toegangsnr. 1.05.03. Archief van de Sociëteit van Suriname. 1682-1795. Inv.nr. 282.

succes na Londen; Hendrik Klinckert 1768' (inv.nr. ZOV-01841) en borden waarop het schip 'The Union' is afgebeeld, met daaronder geschreven: 'Hendrik Klinckert 1754' (inv.nr. ZOV-01838.01 t/m ZOV-01838.03).

Toch beperkten Hamma en Hendrik Klinkert zich niet tot de handel met Londen. Hamma handelde tevens in producten uit de Nederlandse koloniën in de Cariben en zou bovendien aandelen in een plantage in Suriname in bezit hebben gehad.⁶⁵ Tevens waren Hamma en Hendrik samen met neef Jan 'cargadoors'.⁶⁶ Hiervan getuigt een bierpul met Hendriks naam en het inmiddels vervaagde woord 'cargadoor' (inv.nr. ZOV-01845). Dit betekende dat ze zich niet alleen bemoeide met het vervoer van goederen, maar ook diensten verleenden aan de laders en lossers van de schepen. De wat primitieve eind achttiende-eeuwse portretten van Hendrik en zijn tweede vrouw Guurtje Veen (ca. 1736-1781) bevinden zich in de collectie van het Zaanse Museum (inv.nrs. ZOV-01216 en ZOV-06046).

Met name de naar Amsterdam verhuisde tak van de familie Klinkert oriënteerde zich op zowel de Atlantische als Aziatische Nederlandse koloniën. De Zaanse en Amsterdamse takken van de familie bleven hecht: een nicht en neef trouwden met elkaar⁶⁷ en Hamma was in 1759 als voogd aangesteld over de Amsterdamse kleinkinderen van zijn neef Bastiaan Klinkert (1685-1771) en diens vrouw Anna of Antje Fruijtier (1712-1774).⁶⁸ Aan het eind van haar leven deed Anna/Antje haar winkel in 'Oostindische lijwaaten, linnens en waar' (Hamma handelde in de Zaanstreek in wol en laken⁶⁹) over aan haar dochter Anna Klinkert.⁷⁰ Twee van haar zonen, Pieter en Willem, vertrokken naar koloniaal Indonesië en kleinzoon Hendrik werd voor de VOC een belangrijke 'supercarga[door]' in Taiwan.

Ook een andere bekende Zaanse reder, Claas Taan (1725-1801), begon met de trans-Atlantische handel na het midden van de achttiende eeuw, mogelijk als reactie op de steeds verder teruglopende opbrengsten uit de walvisvaart. In het laatste kwart van de achttiende eeuw was Taan één van de belangrijkste Zaanse handelaars geworden en had hij een groot aantal schepen in de vaart, die onder meer actief waren in de trans-Atlantische handel. Zo liet Taan in 1779 het nieuwe schip de 'Noord Holland' naar Suriname uitgaan.⁷¹ Ter indicatie van de waarde die hiermee gemoeid was: in 1759 lagen op het schip de 'Curacaose Visser', naast indigo uit Guatemala voor Tewis Lijnst, 86 balen koffie ter waarde van 3500 gulden bestemd voor Taan.⁷² Een knipselwerkje, gemaakt ter gelegenheid van de geboorte van Taans en Aagje Kalffs (1724-1753) dochter Barbartje (1746-1807), bevindt zich in de museumcollectie (inv.nr. ZOV-02000).

⁶⁵ Rogge, *Het geslacht*, 46. Het zou de moeite waard zijn in het Gemeentearchief Zaanstad hier naar op zoek te gaan.

⁶⁶ [Stadsarchief Amsterdam, Notariële archieven 5075, inv.nr. 15597, 25 november 1775, aktenummer 571491.](#)

⁶⁷ Dit waren Willem Hendriksz (ca. 1718-1756) en Alida Klinkert (1718-1753). Hun vaders waren broers van elkaar.

⁶⁸ [Stadsarchief Amsterdam, Notariële archieven 5075, inv.nr. 10159, 16 augustus 1759, aktenummer 302516.](#)

⁶⁹ Rogge, *Het geslacht*, 49.

⁷⁰ [Stadsarchief Amsterdam, Notariële archieven 5075, inv.nr. 10063, 1 augustus 1765, aktenummer 108751.](#)

⁷¹ Rogge, *Het geslacht*, 46; P. Dekker, *Willem 't Hart, 1750-1830. Een Zijper zeevaarder in de nadagen der Republiek* (Zaltbommel 1966).

⁷² Rogge, *Het geslacht*, 46.

Kleinere Zaanse handelaren waren tevens betrokken in de trans-Atlantische handel. Zo lieten Jan Hoofd uit Westzaan en zijn zoon rond het midden van de achttiende eeuw via de MCC koffie importeren.⁷³ Juist in deze periode maakte de MCC onderdeel uit van de beruchte driehoekshandel: vanuit Middelburg werd naar West-Afrika gevaren en werden tot slaaf gemaakten ingeladen die naar het Caribisch gebied werden vervoerd. Voor de retourreis namen schepen suiker, koffie, cacao of andere producten mee – in de ene periode was het makkelijker, en noodzakelijker, die te verkrijgen dan in de andere.⁷⁴

Dat er in de Zaanstreek goed verdiend kon worden aan de handel in koloniale producten laat de Oostzaanse winkelier en koopman Tobias Sydenhage (1709-1773) zien. Hij kon van de opbrengsten van de handel in producten als specerijen en tabak een landgoed in Kessel in Brabant kopen en zich zo een adellijke titel aanmeten. Na zijn overlijden liet hij bovendien een kapitaal na waarvan generaties na hem nog goed konden profiteren. Het tijdens het uitbaggeren van de Zaanse Wilhelminasluis aangetroffen houten beeldje van een zwarte man met halsband, een teken van ondergeschiktheid, zou wellicht in zijn Zaanse winkel, waar hij die producten verkocht, hebben kunnen staan, stelt stadsarcheoloog Piet Kleij.⁷⁵ De portretten van Sydenhage (inv.nr. ZOV-08012) en zijn tweede vrouw Johanna ('Jannetje') Olfers (ca.1714-1778) (inv.nr. ZOV-07069) zijn te vinden in het Zaanse Museum. De rijkdom van het echtpaar, verdiend aan de handel in koloniale producten, is vooral terug te zien in haar kleding en juwelen.

Engel van de Stadt (1746-1819) was begin negentiende eeuw één van de rijkste personen uit de Zaanstreek, met een geschat vermogen van meer dan 1 miljoen gulden.⁷⁶ Van de Stadt was reder, koopman en eigenaar van houtzagerijen in de Zaanstreek. Van één van die molens, 'De Bakker', bestaat een laat achttiende-eeuws schilderij in de collectie van het Zaanse Museum (ZOV-05633). De molen staat ook, naast twee andere molens, op het schilderij 'De Voorzaan en de Westerhem' van Claude Monet uit 1871 dat in het bezit is van het Zaanse Museum (inv.nr. ZM-17071). De schepen van Van de Stadt voeren op onder meer Batavia, koloniaal Indonesië, en Suriname en namen producten als suiker, koffie en indigo mee. Engels kleinzoon en naamgenoot Engel (1815-1845) uit Oostzaandam trouwde in Amsterdam in 1838 met de in Paramaribo geboren en op dat moment nog steeds slavenhoudende Johanna Wilhelmina Dieperink (1818-1855).⁷⁷

⁷³ Zeeuws Archief, Middelburg. 20 Middelburgsche Commercie Compagnie (MCC), 1720-1889.

Inventaris nr. 78.3. Algemeen bestuur: Correspondentie. Ingekomen brieven van correspondenten, 1720-1888. 54-79 Ingekomen brieven van correspondenten, 1720-1888.

⁷⁴ Paesie, *Geschiedenis van de MCC*, 107.

⁷⁵ Piet Kleij, 'Een beeldje uit de sluis. Alweer een zeldzame verrassing', *Zaans Erfgoed* 81 (2022) 20-21; Piet Kleij, 'De Oostzaanse baron. Kruidenier en kasteelheer', *Zaans erfgoed* 82 (2022) 30-31; Erik Schaap, 'Cacao, tabak en rijst', weblog 'Eriks Gaap'.

⁷⁶ S. Hart, *Geschrift en getal. Een keuze uit demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976) 55, n.76.

⁷⁷ Johanna W. Dieperink erfde van haar vader Hendrik Haagen Dieperink (1794-1842) het bezit van deze mensen. In 1861 kwamen deze tot slaaf gemaakten vrij en kregen ze de achternaam 'Eperink', ongetwijfeld een variatie op Dieperink'.

Goederen

Niet alleen de handel, maar ook de winning van al deze producten was nauw verbonden met het Europees kolonialisme: de productie van deze grondstoffen intensiverde en professionaliseerde, voornamelijk voor de handel en winst in het Westen. De productie tastte in veel gevallen de natuur in de landen van herkomst ingrijpend aan door de vestiging van grootschalige plantages (op Java heetten die ‘ondernemingen’) of bodemuitputting. Het koloniale ingrijpen leidde tot grootschalige veranderingen in bestaande, lokale, samenlevingen. In veel gevallen werden de producten gewonnen door slavernij, dwangarbeid of mensonterende contractarbeid.

Een sprekend voorbeeld is bijvoorbeeld tabak. Van de tabak die aangevoerd werd in de Zaanstreek was aanvankelijk in de zeventiende en achttiende eeuw de helft Nederlands, en de andere helft afkomstig van de tot 1863 door tot slaaf gemaakten bewerkte plantages in de Noord-Amerikaanse staten Maryland en Virginia.⁷⁸ Later kwam tabak uit de Nederlandse plantagekolonie Suriname en in de negentiende eeuw uit koloniaal Indonesië, vooral van het eiland Sumatra. Tot 1873 werden plantages in Suriname bewerkt door (voormalige) tot slaaf gemaakten en later in die eeuw werd in Sumatra tabak verbouwd in vergelijkbare, mensonterende, omstandigheden, namelijk door contractarbeiders die door hun werkgevers, die verregaande juridische macht over hen hadden, werden uitgebuit.⁷⁹ De uitbuiting van de een, betekende de ongekende rijkdom voor de ander: Europese tabaksplanters werden exorbitant rijk.

In de collectie van het Zaans Museum is een karot van gedraaide tabak van onbekende herkomst te vinden (en dus mogelijk afkomstig van plantages waar gedwongen arbeid, hetzij in de vorm van tot slaaf gemaakten, hetzij in de vorm van ‘koelies’, de norm was) (inv.nr. ZM-14340). Interessant is ook het vaatje tabak (inv.nr. ZOV-05031) dat toebehoorde aan de molenaars van de molen ‘De Bleeke Dood’ in Zaandijk. De tabak kwam uit de tabakszaak het Wapen van Londen die sinds 1791 in Zaandam was gevestigd. De van oorsprong Duitse eigenaar Jan Warnar Köhne (1755-1827) haalde al in de eerste twee decennia van de negentiende eeuw een deel van zijn tabak uit Suriname en Havana.⁸⁰

Net als tabak kent rijst een dergelijke geschiedenis. Rijst kwam tijdens de achttiende eeuw vooral van de plantages van de Amerikaanse staat South Carolina, bewerkt door tot slaaf gemaakten. In de eeuw die volgde kwam rijst uit Europa (Italië en Spanje), maar ook van de plantages in Suriname en op het Indonesische Java.⁸¹ In dat laatste geval was de productie van rijst, net als de productie van koffie, indigo of suiker, tot ongeveer 1870 onderdeel van het Cultuurstelsel. Dit betekent dat de Indonesische bevolking gedwongen was dit te verbouwen en af te staan aan de Nederlandse staat. Rijst werd sinds wellicht 1827, maar in ieder geval sinds

⁷⁸ Enthoven en Kleij, ‘Zaanstreek en slavernij’, 14.

⁷⁹ Jan Breman, ‘Het beest aan banden? De koloniale geest aan het begin van de twintigste eeuw’, *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 144 (1988) 19-43.

⁸⁰ <https://www.marhisdata.nl/eigenaar&id=31632> (geraadpleegd 16 april 2024).

⁸¹ Enthoven en Kleij, ‘Zaanstreek en slavernij’, 14.

1830, in de Zaanstreek rijst gepeld door Albert Vis in de molen ‘De jonge Voorn’.⁸² Deze rijstpellerij brandde in 1909 af. Op de plek van de molen werd een nieuwe fabriek gebouwd die de naam Java kreeg. De oude molenshuur bleef bestaan en werd onderdeel van de nieuwe fabriek. De Java heeft tot het begin van de jaren '30 van de 20e eeuw gewerkt en kwam toen buiten bedrijf. In 1941 werd vrijwel het gehele fabriekscomplex gesloopt.⁸³

Nootmuskaat met name kent een zeer gewelddadige geschiedenis: aanvankelijk enkel groeiend op wat eilanden in de Indonesische Banda-archipel, vestigde gouverneur-generaal J.P. Coen het monopolie op de handel in de noten door in 1621 een groot deel van de bevolking van de Banda-archipel uit te moorden en die te vervangen door tot slaaf gemaakten uit gebieden elders in Azië. Hierna had de VOC het politieke en economische alleenrecht op de vrucht.⁸⁴ Men kan zeggen dat op dat moment de plantage-economie waar tot slaaf gemaakten het werk deden zijn intrede deed in koloniaal Indonesië. De zilveren nootmuskaatrasp uit 1802 van de familie Vis van Zaandijk in de museumcollectie (inv.nr. ZOV-04484) raspte dus muskaatnoten, geplukt door tot slaaf gemaakten, meer dan 15.000 kilometer verderop.

Kaneel kwam uit het huidige Sri Lanka en later Indonesië en was al sinds de vroege middeleeuwen, net als andere Aziatische specerijen als kruidnagel en nootmuskaat, in Europa bekend. Hoe vanzelfsprekend kaneel en andere specerijen ook in de Zaanstreek waren geworden, tonen bijvoorbeeld een wafelijzer voor kaneelwafels (inv.nr. ZOV-04569) en een achttiende-eeuwse glazen kandeelkan – kandeel was brandewijn met specerijen als kaneel en kruidnagel bestemd voor kraamvrouwen (inv.nr. ZOV-01816).

Cacao werd vermoedelijk voor het eerst aan het begin van de zeventiende eeuw in Suriname geteeld. Het land telde aanvankelijk een handjevol plantages waar het werd verbouwd. Pas in de loop van de achttiende eeuw steeg het aantal cacaoplantages in Suriname flink: vlak voor 1900 telde Suriname er meer dan zeventig die voor het overgrote deel voor de Amsterdamse, en daarmee ook Zaanse, markt leverden.⁸⁵ In de collectie van het Zaanse Museum vinden we zelfs een achttiende-eeuwse monsterfles om cacao-poeder mee te vullen (inv.nr. ZOV-05016).

De ondernemer Dirk Schoute (1791-1861) startte in 1843 als de eerste of één van de eersten in de Zaanstreek met het vermalen van cacao in de molen ‘De Zaanstroom’. Het cacao-bedrijf dat hij met zijn halfzus over had genomen en voort was gekomen uit de handel in specerijen, groeide snel en werd één van de grootste chocoladefabrieken in de Zaanstreek.⁸⁶ (Zie het Delfts blauw tegeltableau in de collectie, ZOV-05311, en de winkelblikken van de firma in de collectie, ZM-12155). Tegenwoordig wordt cacao in de Zaanstreek vooral geassocieerd met de

⁸² Kingma, ‘De Zaanstreek’, 512.

⁸³ Bron: <https://beeldbank.zaanschemolen.nl/beelden/detail/51787eb8-29f3-11e5-a8f5-7f36a40155b6/media/a3787123-7e19-9a4f-148b-4c8a8f1db86b?mode=detail&view=horizontal&q=voorn&rows=1&page=4>

⁸⁴ Hans Hägerdal, ‘A slave economy in the East Indies: seaborne transportation of slaves to the Banda Islands’, in: Kate Ekama, Lisa Hellman en Matthias van Rossum red., *Slavery and bondage in Asia, 1550-1850* (Berlijn/Boston 2022) 77-96.

⁸⁵ Alex van Stipriaan, *Surinaams contrast: Roofbouw en overleven in een Caraïbische plantagekolonie 1750-1863* (Leiden 1993).

⁸⁶ Pim van Geuns, *De Zaanstroom* ([Wormerveer] 2008).

firma Verkade, maar die legde zich pas vanaf 1918 toe op chocolade en deed dat naast het bakken van brood, beschuit, koekjes en ontbijtkoek. De potjes in de collectie van het Zaanse Museum gevuld met cacao of suiker uit de jaren zestig, zeventig of tachtig van de twintigste eeuw verwijzen naar de grondstoffen van deze typische producten van Verkade (inv.nr. V-30660).

Rond het midden van de achttiende eeuw kwam de meeste koffie van plantages met tot slaaf gemaakten van de Franse kolonie Saint-Domingue (het huidige Haïti). Na de revolutie aldaar, geïnspireerd op de Franse revolutie in Europa, stortte de economie in. Nederlandse handelaren haalden in deze periode, en later, ook veel koffie van Java. Tot het eind van de negentiende eeuw was de meeste koffie in Europa afkomstig van Java.⁸⁷ Zowel onder de VOC als later, vanaf 1830 tijdens het Cultuurstelsel, werd het gewas verbouwd door Javaanse boeren die de oogst tegen lage prijzen verplicht af moesten staan aan de VOC en later de Nederlandse staat in de vorm van de Nederlandse Handelmaatschappij. De Zaanse firma Keg handelde sinds 1832 in koloniale producten. Hieruit ontstond onder meer een koffiebranderij en een verpakkingsafdeling voor koffie en thee. In de collectie van het Zaanse Museum zijn zeer veel thee- en koffieverpakkingen van Keg te vinden, alsmede portretten van leden van de familie Keg (bijvoorbeeld het portret van Cornelis Keg senior (1774-1817) (inv.nr. ZM-10328), de vader van de grondlegger van de firma Keg, Cornelis Keg junior (1811-1870)).

Zaanse molens maalden al sinds de vroegmoderne tijd ‘koloniale’ grondstoffen als cacao, peper en nootmuskaat.⁸⁸ ‘De Braziliëmolens’ in Zaandijk was in 1601 zeer waarschijnlijk de eerste windverfmolen die brazielhout, hout uit Brazilië bestemd voor het verven van wol en zijde, maalde.⁸⁹ Hoewel de historici Kleij en Enthoven het economisch belang van de tabaksstampers in de Zaanstreek relativeerden, stelde historicus Herman Kaptein in 2010 dat de tabakstamperij wellicht na de houtzagerij, pellerij en olieslagerij de meeste molens in de zeventiende en achttiende eeuw telde.⁹⁰ Tabaksstampers waren vaak kleinere molens met meerdere functies. Er is nog te weinig onderzoek gedaan naar hun aantal en hoe actief ze waren.

Het drinken van koffie, thee of cacao of het gebruik van tabak was in de vroegmoderne tijd een statussymbool. Koffie werd gezet in fraaie kraantjeskannen, zoals het exemplaar met molens en bomen uit het eind van de achttiende eeuw in de collectie van het Zaanse Museum (inv.nr. ZOV-01672) en (snuif)tabak werd bewaard in prachtig versierde zilveren dozen met daarop verwijzingen naar de identiteit van de eigenaren. De mooie laat achttiende-eeuwse tabaksdoos in de vorm van een schip uit de collectie van het museum (inv.nr. ZOV-01610) of die met de vijf(!) gegraveerde deksels waarop onder meer de Voorzaan, de Zaanse molens en schepen zijn afgebeeld (inv.nr. ZOV-01601), terwijl in de dozen zelf door tot slaaf gemaakten verbouwde tabak werd gestopt, vertellen wat dat betreft een intrigerend verhaal.

⁸⁷ Rosemarijn Hoeft e.a., *Koloniaal Haarlem* (Haarlem 2023) 76.

⁸⁸ Kingma, ‘De Zaanstreek’, 513.

⁸⁹ Molendatabase. <https://www.molendatabase.nl/molens/ten-bruggencate-nr-06674-x> (geraadpleegd 1 augustus 2024).

⁹⁰ Enthoven en Kleij, ‘Zaanstreek en slavernij’, 14; Kaptein, ‘Een unieke’, 301-302.

Dat het aanzien gaf producten als koffie en tabak te nuttigen, laat zien dat voor de meeste Nederlanders het leed waaronder die rond 1800 door tot slaaf gemaakten op plantages werden verbouwd geografisch en geestelijk ver weg was. Dit gold echter niet voor iedereen. Zo kon men in 1775 in een tijdschrift lezen hoe geprotesteerd werd tot het consumeren van producten als koffie:

‘’t Vogt, dat gy in uwen Koffykop hebt, is dan geen water meer, maar traanen; ik zeg, ’t is het bloet en zweet van die ellendigen, in welken eene blanker ziel woonde dan in de lighaamen hunnen beulen (...) Drink zulk bloed, dat om wraak schreeuwt en noem u dan noch eene beschaafde Europeaane’.⁹¹

Dergelijke protesten mocht niet baten. In de negentiende eeuw daalden de prijzen en werden de grondstoffen uit de koloniën die in Nederland omgewerkt werden tot eindproduct en waarmee hier de winsten werden behaald, alledaags.⁹²

Indirecte betrokkenheid

Grondstoffen en de scheepsbouw zijn allemaal voorbeelden van een *directe* relatie tussen de Zaanstreek en de Nederlandse koloniën waaruit een groot deel van deze producten vandaan kwam en die voor een deel geproduceerd werden door tot slaaf gemaakten. *Indirect* is er ook een relatie tussen de producten uit de Zaanstreek en het Nederlands kolonialisme, vanaf de vroegmoderne tijd: Zaanse handelstakken als de beschuitindustrie en de zeildoekweverij, maar ook deels de papierindustrie waren indirect afhankelijk van de koloniale activiteiten van ondernemingen als de VOC, WIC en (vertegenwoordigers van de) de Nederlandse staat.

Zaanse ondernemers als Gerrit en Claas Blauw (een zilveren huwelijkspenning van Gerrit met Maria Agneta van Heyst is in de collectie van het museum onder inv.nr. ZOV-03696) en Teeuwis voorzagen Surinaamse plantages van gebruiksvoorwerpen, vervaardigd in de Zaan. J. Kaars en H. Sijpesteijn verscheepten zeildoek direct van hun Zaanse garenwerf (zie het schilderij van het bedrijf inv.nr. ZM-17817) naar Suriname, Sint Eustatius en Berbice. Dit deden Claas Hoofd en zijn zoon omstreeks 1760 eveneens.⁹³ Ook kabels en trossen van Zaanse lijnbanen als die van de ‘Witte Olyphant’ van de firma Rogge werden regelmatig direct naar Curaçao, Sint Eustatius en Suriname, maar ook naar koloniaal Indonesië verscheept.⁹⁴ Retour

⁹¹ Geciteerd in: Hoeft e.a., *Koloniaal*, 71 en Angelie Sens, ‘Slavernij en vrijheid in Nederland rond 1800’, *Oso* 21 [2002] 261-275, aldaar 265-266.

⁹² Hoeft e.a., *Koloniaal*, 69.

⁹³ Enthoven en Kleij, ‘Zaanstreek en slavernij’, 13; Zeeuws Archief, Middelburg. 20 Middelburgsche Commercie Compagnie (MCC), 1720-1889.

Inventaris nr. 78.3. Algemeen bestuur: Correspondentie. Ingekomen brieven van correspondenten, 1720-1888. 54-79 Ingekomen brieven van correspondenten, 1720-1888.

⁹⁴ Rogge, *Het geslacht*, 119, 126.

kwamen dan, in het geval van de reis naar Azië, suiker en koffie.⁹⁵ Adriaan Rogge stuurde ‘victualy’, proviand, naar het Caraïbisch gebied.⁹⁶

De firma Honig&Zoonen onder leiding van Jacob Honig (1712-1780) leverde papier aan de kamer Amsterdam van de VOC.⁹⁷ De merkblokken van het bedrijf zijn te vinden in de collectie van het museum (inv.nrs. ZOV-01532 en ZOV-01529), evenals het laat achttiende-eeuwse eikenhouten gevelfragment van de familie Honig (inv.nr. ZOV-01344) waarop de bijenkorf afgebeeld staat: het familiewapen en handelsmerk dat als watermerk in het papier stond dat naar de VOC werd gestuurd.

Zowel de zeildoekweverij (één van de grootste bedrijfstakken in de Nederlandse Republiek) als de beschuitindustrie profiteerden zeer door de grote bestellingen die de VOC, WIC en de Admiraliteit in Amsterdam deden.⁹⁸ Zo zou een vrouw in de Zaanstreek in 1612 in drie ovens 25 ton per oven aan scheepsbeschuit voor de kamer Amsterdam van de VOC gebakken hebben.⁹⁹

Over de ooit bloeiende beschuitindustrie en zeildoekweverij is het nodige te vinden in de collectie van het Zaanse Museum. Zo zijn er bijvoorbeeld foto's van de gevelsteen van de in 1896 gesloopte beschuitstoren in Wormer (inv.nr. V-08167 en V-08066) en een model van deze toren (inv.nr. ZOV-01549) dat volgens een catalogus uit het begin van de twintigste eeuw beschouwers moest herinneren aan een bloeiende tak van handel te Wormer in de 17de eeuw'.¹⁰⁰ In de collectie bevinden zich ook twee stuks zeventiende-eeuwse scheepsbeschuiten in een trommel (inv.nr. ZOV-03246).

Individuele en firma's als Kaars Sijpesteijn, de zeildoekweverij waaruit de huidige Forbo is voortgekomen, konden met deze handel veel geld verdienen. Van de rijkdom verdiend aan, al dan niet koloniale, handel of investeringen getuigen kostbare voorwerpen in de Zaanstreek, die geregeld tevens nauw verbonden waren met de overzeese handel. Zo is er een imposante porseleinkast (inv.nr. ZOV-06171) met Chinees porselein (zie bijv. inv.nr. ZOV-01937.02 of ZOV-01933) en de vele, oorspronkelijk uit India afkomstige, sitsen (handbeschilderde stoffen) die aanvankelijk vooral gebruikt werden als stijlvolle decoratie in de huizen van de rijken en later verwerkt werden in Zaanse kleding zoals in jassen (zie bijvoorbeeld inv.nr. ZOV-02360) of rokken (inv.nr. ZOV-05041).

---

⁹⁵ Rogge, *Het geslacht*, 126.

⁹⁶ Ibidem, 119.

⁹⁷ Pier van Leeuwen, 'Jacob Honig & Zoonen (1765-1837) Papierfabrikeurs tussen Revolte en Restauratie', *Zaans Erfgoed* 59 (2016) 22-25, aldaar 22.

⁹⁸ Kingma, 'Aantrekken', 164 en Kaptein, 'Een unieke', 292.

⁹⁹ Ton van der Horst en S. Wegereef, *Scheepsbouw en scheepvaart in de Zaanstreek. Daer gatet wonder aen met hacken ende kerven* (Amsterdam 2023). Via 'De Zaanse VOC-banden', weblog 'Eriks Gaap'.

¹⁰⁰ Zie beschrijving bij inv.nr. inv.nr. ZOV-01549, collectie Zaanse Museum, Zaandam:

<https://zaansweb.adlibhosting.com/Details/collect/11617> en *Catalogus der verzameling "Jacob Honig Js. Jr." in de Zaanlandsche Oudheidkamer Afd. 2, Schilderijen, voorwerpen betrekking hebbende op huiselijk, maatschappelijk leven, handel en nijverheid, kleederdrachten, penningen enz.* (Zaandijk 1914).

Zeer populair in Europa waren in de achttiende eeuw Indiase sitsen afgebeeld met een bloeiende boom, zoals de prachtig bewaard gebleven deken van de familie De Jager. Dergelijke sitsen kwamen doorgaans in Europa via de Engelse East India Company, die zich vooral vanuit hun vestigingen in India richtten op de export van textiel naar onder meer Nederland (inv.nr. ZOV-04221).¹⁰¹ Ander soorten sitsen kwamen via de VOC, via hun bezittingen in India, naar Nederland.¹⁰² En wat te denken van het Friese paardentuig (inv.nr. ZOV-03328), behorend bij de sjees van de familie Honig, dat versierd is met kauri-schelpen?¹⁰³ Kauri-schelpen komen uit tropische zeeën en waren in verschillende delen van de wereld, zoals in gebieden in Indonesië en in delen van Afrika, een betaalmiddel.

Scheepsbouw

De Zaanse scheepsbouw was, zoals we al lazen, zowel *indirect* als *direct* verbonden met het Nederlands kolonialisme. Over de exacte omvang van de Zaanse scheepsbouw bestaat onder historici discussie,¹⁰⁴ maar evident is dat het een belangrijke tak van industrie was voor de Zaanstreek. Hoewel de scheepsbouw in de Zaanstreek zich vooral toelagde op het produceren van fluitschepen voor de handel op de Oostzee, en niet op de kwalitatief betere en duurdere schepen van de VOC en Admiraliteit in Amsterdam¹⁰⁵, stelt historicus Matthias van Rossum desalniettemin dat de trans-Atlantische slavenhandel een impuls gaf aan de scheepsbouw en houtverwerking in gebieden als de Zaanstreek.¹⁰⁶ De tot op heden anekdotische vondsten in de literatuur en archieven wijzen daar ook op. Zo werd vooral het Zaanse gezaagde eikenhout gekocht voor de Amsterdamse scheepsbouw en lazen we al over voorbeelden van schepen speciaal gebouwd in de Zaanstreek voor de vaart op het Caraïbisch gebied, zoals het schip van kapitein Schooneveld. Fluitschepen zouden bovendien handig zijn in de ondiepere wateren van de rivieren van Suriname en Berbice.¹⁰⁷

---

¹⁰¹ Ebeltje Hartkamp-Jonxis, *Sitsen uit India* (Amsterdam/Zwolle 1994) 20.

In de collectie van het Zaans Museum wordt als herkomst de Indiase Malabarkust genoemd, maar waarschijnlijker is een herkomst uit Noordwest-India of de Coromandalkust. Het is bovendien een gewatteerde deken en is daarmee geen 'palempore'. Dat zijn niet doorgestikte en niet-gewatteerde sitsen die als behangsel en kamerbespanning of over een bed werden gedrapeerd. Zie: Hartkamp-Jonxis, *Sitsen*, 7-8.

¹⁰² Zie bijvoorbeeld deze sits in de collectie van het Rijksmuseum: inv.nr. BK-NM-10618.

¹⁰³ Zie ook het hoofdstel met kaurischelpen in de collectie van het Fries Scheepvaart Museum, FSM-2006-204.

¹⁰⁴ Herman Kaptein stelde in 2010 dat er geen harde cijfers te geven zijn over de Zaanse of Amsterdamse scheepsbouw en het daardoor moeilijk is te bewijzen of de Zaanse scheepsbouw in de tweede helft van de achttiende eeuw inderdaad, zoals veelal beweerd is, de grootste van Nederland was. Maritiem historicus Victor Enthoven meende evenwel dat rond 1670 meer dan de helft van het totaal aantal Nederlandse scheepstimmerwerven in de Zaanstreek stond. Zie: Kaptein, 'Een unieke', 288-190; Victor Enthoven, 'Zaanse walvisvaarders als multipurpose schip', *Tijdschrift voor Zeegechiedenis* 39 (2020) 5-30, aldaar 7.

¹⁰⁵ Ibidem, 290.

¹⁰⁶ Van Rossum, 'De economische', 396.

¹⁰⁷ Enthoven, 'Zaanse walvisvaarders', 10, 28.

Zo vinden we in de archieven bewijs dat de MCC meteen bij oprichting in 1720 een fluitschip in Zaandam bestelde.¹⁰⁸ Nog twee bestellingen volgden.¹⁰⁹ Twee jaar later oriënteerde de WIC zich in Zaandam op de nieuwe fluitschepen die aldaar op de werven lagen en in 1748 kocht de MCC het de fregat *Princes van Oranje*.¹¹⁰ De MCC kocht hout van Zaanse ondernemers als Cornelis van Sante, Cornelis Vis (vermoedelijk Cornelis Cornelisz Vis, 1696-na 1760) en Louwrens Louwe en Jan Louwe de jonge.¹¹¹ Nog een aantal andere Zaanse schepen werden gekocht of gehuurd door de MCC.¹¹² Zo werd de walvisvaarder 'Vrijheid' van Jan Louwe de jonge door de MCC gekocht om te dienen als slavenschip.¹¹³ En niet alleen de WIC kocht schepen in Zaandam¹¹⁴, ook de VOC deed dat. Zo zouden de schepen Achilles, Vergulde Draeck, Hercules, De Vreede, Zaanstroom, Vier Gebroeders en Zeeploeg in de Zaanstreek gemaakt zijn.¹¹⁵

Het waren bovendien Zaanse scheepsbouwmeesters als Hendrik Jacobsz Cardinael of Jan Cornelisz. Rogge die op de Amsterdamse VOC-scheepswerven de leiding hadden of scheepstimmerman waren. Een bekend voorbeeld van de laatste categorie is Willem Teunis Block (1684-na 1775): hij bouwde in zijn lange leven aan maar liefst 154 VOC-schepen.¹¹⁶

Kennis

Tot slot droegen Zaanse kennis en arbeid indirect bij aan de instandhouding, menselijke uitbuiting en financiële exploitatie van de handel en slavernij in Azië en de trans-Atlantische plantages met tot slaaf maakten. Zo monsterden honderden, mannen uit de Zaanstreek aan op VOC-schepen: een snelle inventarisatie geeft al de namen van meer dan 500 mannen.¹¹⁷ Daaronder waren ook geschoolde arbeidskrachten met bijvoorbeeld kennis over scheepsbouw

¹⁰⁸ Enthoven, 'Zaanse walvisvaarders', 11.

¹⁰⁹ Enthoven, 'Zaanse walvisvaarders', 12; J.P. van de Voort, *De Westindische plantages van 1720 tot 1795. Financiën en handel* (Eindhoven [1973]) 42-43.

¹¹⁰ Nationaal Archief, 1.05.01.02. Archief van de Tweede West-Indische Compagnie, 1674-1791. Inv.nr. 874. Brieven van de Kamer Amsterdam, 21 januari 1721-6 april 1723; Paesie, *Geschiedenis van de MCC*, 74.

¹¹¹ Hart, *Geschrift* 76; Zeeuws Archief, Middelburg. 20 Middelburgsche Commerciale Compagnie (MCC), 1720-1889. Inventaris nr. 78.3. Algemeen bestuur: Correspondentie. Ingekomen brieven van correspondenten, 1720-1888. 54-79 Ingekomen brieven van correspondenten, 1720-1888.

¹¹² Van der Horst en Wegereef, *Scheepsbouw*. Via weblog 'Eriks Gaap' (geraadpleegd 17 april 2024).

¹¹³ Enthoven en Kleij, 'Zaanstreek en slavernij', 12.

¹¹⁴ Van der Horst en Wegereef, *Scheepsbouw*.

¹¹⁵ Erik Schaap, 'De Zaanse VOC-banden', weblog 'Eriks Gaap'.

¹¹⁶ Zie het portret van Cornelis Ploos van Amstel van W.T. Block uit 1775 in de collectie van het Rijksmuseum, inv.nr. NG-508, ets in crayonmanier in rood. 205x156mm. Op de prent staat gedrukt: 'W.T. Block / Mr Scheeps Timmerman / der / 17 75 / Is gebooren te Zaandam 31 Maj 1684 / en heeft heeden 8 Maj 1775 zijn 154. Schip voor d' Ed: O: IC / onderhanden. Gedateerd; m.o.: 8 Maj 1775.' Het portret was ook te zien op de tentoonstelling 'Zaansche oudheden en merkwaardigheden' in 1874: catalogus van de tentoonstelling van Zaansche Oudheden en Merkwaardigheden in het Gemeentehuis te Zaandam (Augustus-September 1874) (Tweede druk: Westzaan z.d.) 123. Zie ook Erik Schaap, 'De Zaanse VOC-banden', weblog 'Eriks Gaap'.

¹¹⁷ Ik zoek op trefwoorden als 'Saenredam', 'Saerдам', 'Saardam', 'Zardam', 'Saan', 'Saendijk', 'Zaandijk', 'Zaandam' en 'Zaan'. Dit geeft een verre van compleet beeld van alle dorpen uit de Zaanstreek en er kunnen ook dubbelingen in zitten, dus nader onderzoek kan mogelijk meer helderheid bieden. Zie:

https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/index/nt00444?activeTab=nt&searchTerm=Koog&sortering=prs_voornamen&volgorde=asc

en molens. Vanuit de Nederlandse Republiek zeilden zij in dienst van de zowel de VOC als de WIC naar de koloniën in Azië, Afrika en Amerika om daar hun kennis toe te passen en over te dragen. Zo droegen zij bij aan de rationalisatie van vroegmoderne koloniale, plantage-, economieën.

Zaanse timmerlieden als Claes Jan Fros in 1646 en Claas Jacobs in 1726 werkten nadat hun werk op een WIC-schip afgelopen was, in het fort van Elmina, aan de kust van Ghana, waar vandaan tot slaaf gemaakt verscheept werden.¹¹⁸ Molenbouwers en zeilmakers uit de Zaanstreek stonden op de loonlijst van zowel de WIC als de VOC: zo vertrok Gerrit Benes Kamerling vanuit Zaandam in 1744 in dienst van de VOC naar Kaap de Goede Hoop om daar de nieuwe pelmolen te stellen, de Zaanse molenmaker Willem Jacobsz had in 1736 Batavia als eindbestemming (een reis die hij helaas niet overleefde) en Claas Jansz was in november 1738 opperzeilmaker van het VOC-schip de Batavier toen hij in het huidige Bangladesh besloot niet meer aan boord te gaan.¹¹⁹ Anderen droegen buiten de context van de VOC of WIC met hun Zaanse kennis bij aan koloniale economieën: in 1686 bouwde de uit Zaandam afkomstige Cornelis Jansz Hoogenboom een zaagmolen in de plantage-provincie Carolina in Noord-Amerika.¹²⁰

De vraag naar gespecialiseerde kennis van molenbouw kwam voort uit het gebruik van molens in de koloniën om productieprocessen te versnellen. Zo werden er korenmolens gevraagd en op Sint Maarten waren molens bijvoorbeeld nodig om het water uit de zoutpannen te halen.¹²¹ In Elmina was er in 1698 net als in Kaap de Goede Hoop behoefte aan pelmolens voor, in dit geval, rijst. In 1701 en 1743 hadden ze in Ghana behoefte aan molens om het zaad uit het katoen te halen.¹²² Begin van de achttiende eeuw ging men in de plantage-economieën van Suriname en het huidige Guyana, maar ook op Java in koloniaal Indonesië, over van suikermolens aangedreven door dieren, naar watermolens, die vooral in Suriname en Guyana getijdenmolens waren die werkten op het verschil tussen eb en vloed.¹²³ Modellen van molens werden door de VOC en WIC aangepast op wat elders in de wereld succesvol leek te zijn. Zo moesten de in 1743 aan de kust van Ghana gevraagde molens zijn ‘so als op Curaçao gebruikt werden’.¹²⁴

¹¹⁸ Nationaal Archief, 1.05.01.02. Archief van de Tweede West-Indische Compagnie, 1674-1791. Inv.nr. 1014C. Soldijboeken. Generale rekening over 1727; inv.nr. 11. Overgekomen brieven en papieren uit Afrika, 1637-1647.

¹¹⁹ <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/index/nt00444/cdf3f5ba-c864-11e6-9d8b-00505693001d?searchTerm=zardam> (geraadpleegd 31 mei 2024); Nationaal Archief, 1.04.02. Archief van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), 1602-1795. Inv.nr. 8786. Kopie-missiven en -rapporten ingekomen bij gouverneur-generaal en raden uit Bengalen.

¹²⁰ Jur Kingma, ‘Een suikermolen’, 31.

¹²¹ Nationaal Archief, 1.05.01.02. Archief van de Tweede West-Indische Compagnie, 1674-1791. Inv.nr 24. Klapper op de resoluties van de Vergadering van Tienen, H-Z.

¹²² Nationaal Archief, 1.05.01.02. Archief van de Tweede West-Indische Compagnie, 1674-1791. Inv.nr 24. Klapper op de resoluties van de Vergadering van Tienen, H-Z; inv.nr. 1. Register van resoluties van de Vergadering van Tienen, 22 maart 1701-3 december 1707 en inv.nr. 11. Register van resoluties van de Vergadering van Tienen, 18 maart 1743-9- mei 1746.

¹²³ Margaret Leidelmeijer, *Van suikermolen tot grootbedrijf. Technische vernieuwing in de Java-suikerindustrie in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1997) 45-47; Willem van Bergen en Hillebrand Ehrenburg, ‘Suikermolens in Suriname’, *De nieuwe Molenwereld* 11 (2023 5-17, aldaar 5 en 16; Jur Kingma, ‘Een suikermolen’.

¹²⁴ Nationaal Archief, 1.05.01.02. Archief van de Tweede West-Indische Compagnie, 1674-1791. Inv.nr. 11. Register van resoluties van de Vergadering van Tienen, 18 maart 1743-9- mei 1746.

De Zaanstreek was één van de plekken die molens, én de kennis daarover, voor de koloniën leverde. Zo vertrokken in het najaar van 1688 de equipagemeesters van de Kamer Amsterdam van de WIC naar het nabijgelegen Zaandam om enkele standerdmolens voor het malen van koren te bekijken en informatie in te winnen. Op basis van wat zij zagen en hoorden, kochten zij een ‘monster’ dat, onder toezicht van een van Gerrit Paauws ondertimmermannen, in de Zaanstreek ontmanteld werd en met Paauw als schipper naar Curaçao werd verscheept. Daar werd de molen, met hulp van de meegereisde timmerman, weer opgericht.¹²⁵

Zaanse molenbouwers leverden dus zowel de molens als de kennis. Kennisoverdracht vond niet alleen plaats in de vorm van timmermannen of molenbouwers die naar de koloniën afreisden, maar ook door het schrijven van uitgebreide instructies of bouwtekeningen. Een voorbeeld hiervan is de nauwkeurige bouwtekening van een getijde-suikermolen voor een plantage uit 1785, gevonden in Zaanse archieven.¹²⁶ Dit lijkt gebruikelijk te zijn geweest: een andere bouwtekening voor een Surinaamse molen, vermoedelijk afkomstig uit Vlissingen, is gevonden aan boord van het schip de Aardenburg dat vanuit Zeeland naar Suriname zeilde.¹²⁷

Kortom, de Zaanstreek was onderdeel van een geografisch uitgestrekt, transkoloniaal netwerk waarin kennis, goederen en personen uitgewisseld werden. Een netwerk dat weliswaar door de tijd heen van karakter en invulling veranderde, maar tot op de dag van vandaag invloed heeft behouden op de Zaanse industrie. De trots van inwoners van de dorpen uit de Zaanstreek onderdeel te zijn geweest van deze netwerken, en daarmee onderdeel van de wereld, werkt tot in de huidige tijd door: ‘Met zeildoek uit ons dorp bevoer men wereldzeeën en menig koopman was daarmee wel zeer tevreeën’, viel te lezen op een knipsel uit 1981 van mevrouw Katy Kuiper waarin teruggekeken werd op de Zaanse zeildoekindustrie (inv.nr. ZOV-04994). Het citaat laat zien hoe deze inwoners deze verbondenheid ervoer als een bijdrage aan welvaart en welzijn, inclusief het gevoel van betekenis te zijn geweest.

Het is duidelijk dat Zaanse ondernemers de kansen grepen die de wereldmarkt hen bood. Hierdoor droegen zij bij aan het creëren van de randvoorwaarden voor voortdurende koloniale exploitatie van mens en natuur en hielden zij die vanwege economische motieven in stand.¹²⁸ Hoewel de meeste inwoners van de Zaanstreek dus vermoedelijk nooit *direct* in aanraking zijn gekomen met tot slaaf gemaakten of gedwongen arbeid of voet aan wal in een Nederlandse kolonie hebben gezet, werden hiermee wel omstandigheden gecreëerd die bijdroegen aan de Zaanse welvaart en werkgelegenheid. In die zin droegen inwoners van de Zaanstreek bewust of

¹²⁵ Nationaal Archief, 1.05.01.02. Archief van de Tweede West-Indische Compagnie, 1674-1791. Inv.nr. 344. Register van resoluties 4 januari 1689-31 december 1689.

¹²⁶ Bergen en Ehrenburg, ‘Suikermolens’, 10.

¹²⁷ Het schip Aardenburg is tijdens de Derde Engelse Oorlog (1673-1674) door de Engelsen gekaapt. De brieven aan boord vormen nu onderdeel van de zogenaamde ‘Sailing Letters’ of ‘Prize Papers’.

¹²⁸ Pepijn Brandon, Guno Jones, Nancy Jouwe en Matthias van Rossum, ‘Inleiding: Amsterdam en de slavernij in Oost en West’, in: Pepijn Brandon e.a. red., *De slavernij in Oost en West. Het Amsterdam onderzoek* (Amsterdam 2020) 10.

onbewust bij aan de koloniale exploitatie. Zoals blijkt uit het citaat hierboven was en is dit besef nog steeds geen onderdeel van het narratief van de Zaanse geschiedenis en identiteit.¹²⁹

Representatie en beeldvorming

Zwarte mensen of mensen van kleur werden al vroeg verbeeld in de Zaanstreek. Daarvan getuigt bijvoorbeeld de achttiende-eeuwse ‘roerkop’, versiering op het roer van schepen die werden bestuurd met een helmstok, uit de collectie van het Zaanse Museum (inv.nr. ZOV-01564): het verbeeldt een zwarte man, met stereotype rode lippen. Het is niet de enige, vroegmoderne Zaanse roerkop waarop zwarte mensen zijn afgebeeld. In de collectie van het Fries Scheepvaart Museum bevindt zich er nog één (Fries Scheepvaartmuseum, inv.nr. FSM-J-103).

De Nederlandse verbeelding van zwarte mensen of mensen uit het Midden-Oosten als type (want individuen zijn het niet), diende vooral als verwijzing naar het 'exotische', het bijzondere. In de loop van de negentiende eeuw kregen dergelijke representaties van ‘de Ander’ een racistische ondertoon. Dit is terug te zien in reclame-uitingen uit de twintigste eeuw. In de collectie van het Zaanse Museum zitten, vanwege de nadruk op de twintigste-eeuwse industrie van de streek, vrij veel reclameproducten als verpakkingen en posters uit de hoogtijdagen van grote Zaanse fabrikanten als Verkade, Wessanen of Keg.

Reclame kwam aan het eind van de negentiende eeuw op. Het aanprijzen van luxeartikelen die door (deels) gedwongen arbeid werden geproduceerd, zoals suiker, tabak, koffie en cacao, bracht met zich mee dat de ‘exotische’ achtergrond van de producten werd uitgepond.¹³⁰ De manier waarop dat gedaan werd, gebeurde in overeenstemming met de heersende westerse beeldvorming over personen en zaken buiten Europa – beelden die niet per se met de feiten overeen hoefden te stemmen.

Reclame is zodoende bij uitstek representatie: de verbeelding in woorden of afbeeldingen van zaken of personen die wordt beïnvloed door het arsenaal aan heersende denkbeelden, gevoelens en overtuigingen die in een samenleving zijn geworteld. Het is vaak onbewust, maar verbonden met de manier waarop een samenleving zijn kijk op de werkelijkheid construeert.¹³¹ Dit betekent dat Westerse reclame de Westerse politieke overheersing reflecteert, evenals het Westerse denken over zwarte mensen en mensen van kleur. Socioloog en cultureel antropoloog Jan Nederveen Pieterse noemde reclame dan ook de ‘uitstalkast van westerse hegemonie’.¹³² Door het grote bereik verspreidde en verstevigde reclame uiteindelijk dergelijke denkbeelden over mensen en culturen.

---

¹²⁹ Idem.

¹³⁰ Miel Groten, ‘Een koloniale cultuur langs de Zaan. Rijstpellerijen en de verbeelding van een imperiale ruimte, ca. 1870-1914’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 132, no. 3 (2019) 375-397.

¹³¹ Stuart Hall, *Representation: cultural representations and signifying practices* (Londen 1997); Edward Said, *Orientalism* (New York 1978).

¹³² Jan Nederveen Pieterse, *Wit over zwart. Beelden van Afrika en zwarten in de westerse populaire cultuur* (Amsterdam 1990) 188.

Kortom, in reclame voor producten als tabak, koffie of cacao is het Westerse, in dit specifieke geval Nederlandse, perspectief op de herkomst van die producten verbeeld. Het blik cacaopoeder van Wessanen toont bijvoorbeeld vroegmoderne houten schepen met de Nederlandse vlag hoog in top, daarmee verwijzend naar de Nederlandse compagnieën die ‘exotische’ producten en grondstoffen naar Nederland haalden (inv.nr. ZM-17106). Mensen van kleur en zwarte mensen werden in dit soort reclame veelal afgebeeld als de niet-bedreigende, ‘exotische’ en romantische ‘Ander’: zwarte mannen werden daarbij veelal gedeseksualiseerd en vrouwen juist geërotiseerd en zij zagen er vaak kinderlijk uit. Zo zien we een zwarte, half ontklede man met een *pikulan* tegen de achtergrond van suikerriet in de categorie ‘suiker’ van het Verkadekwartetspel ‘Van grondstof tot produkt’. Tevens werd de ‘Ander’ geregeld afgebeeld in de rol van arbeider, zoals op het affiche in de collectie van het Zaanse Museum voor de Amsterdamse tabakstentoonstelling in 1924 (inv.nr. ZM-11195), of in die van bediende, zoals te zien op de wel zeer ‘exotiserende’ verbeelding van Verkade van een zwarte man in een harembroek, gouden oorringen en een tulband op (inv.nr. V-23662).¹³³

Alle afgebeelde personen op deze posters, blikken of doosjes waren geen individuen, maar geobjectiveerde, visuele, types die als ‘decoratief ornament’ functioneerden.¹³⁴ Het waren verzinsels die door witte mensen waren bedacht en opgeroepen om zwarte mensen en mensen van kleur toe te eigen en aan zich te onderwerpen. Nederveen Pieterse concludeerde dan ook dat de consumptie van koloniale producten gezien kan worden als de consumptie van de ‘Ander’.¹³⁵

Bovenstaande kenmerken herkennen we tevens in andere reclame-uitingen uit de collectie van het Zaanse Museum. Het meest in het oog springt misschien nog wel het winkerblik ‘Verkade’s N° Biscuits’ waarin de racistische, ‘exotische’, term verwijst naar het product, mokka-vanille biscuitjes van Verkade (inv.nr. V-00033). De bijbehorende reclame voor de koekjes in de kranten rond 1925 was zo mogelijk nog racistischer: we zien twee zwarte jongensachtige figuren met gigantische ogen en een afro-kapsel, grote oorringen en dikke armbanden, getooid in slechts strotokjes de tanden zetten in een grote biscuitkoek.

Een verpakking voor ‘Siam Rijst’ van Keg toont het te grote hoofd van een Indonesische vrouw met een hoofddoek (inv.nr. ZM-10170). Ze draagt gouden oorringen en oogt kinderlijk – een stereotype beeld van de ‘exotische Ander’ en vergelijkbaar met de gestandaardiseerde afbeelding van ‘Zwarte Piet’. Op de verpakking lijkt ze als het ware op te duiken uit wat nog het meest lijkt op graan en geen rijst, haar ogen zijn zo groot als schoteltjes (veelal beschouwd als kinderlijke onschuld) en tussen haar tanden heeft ze een (graan?)halm geklemd. De tekst is even exotisch-romantiserend als dat die racistisch is: ‘van mijn groene dessah [sic] naar uw blanke rijsttafel’. Hier wordt niet alleen een traditionele, romantische samenleving in scène gezet, maar wordt ook duidelijk ‘blank’/wit afgezet tegen letterlijk het groene dorp in Azië (al

¹³³ Nederveen Pieterse, *Wit over zwart*, 189.

¹³⁴ Ibidem, 188.

¹³⁵ Ibidem, 188.

denk ik dat de makers in de war zijn met het begrip ‘sawah’, rijstveld) en impliciet haar afkomst en bruine huidskleur afgezet tegen die van de witte Nederlander.

Het idee van de ‘exotische Ander’ vol kinderlijke onschuld, nederigheid en romantische primitiviteit zien we ook terug in de reclame op een cacao-blikje van Wessanen uit de jaren 1950: een verlegen naar beneden glimlachend Indonesisch meisje. Ze is gedeeltelijk ontbloot (inv.nr. ZM-17075). De verseksualiseerde weergave van ‘primitieve’, half ontblote Afrikaanse en Aziatische vrouwen verschijnt ook in reclamemateriaal van vóór 1961 van ontwerper Cees Dekker (1900-1990) voor Verkade chocoladerepen (inv.nr. V-23750), waar enkele zwarte vrouwen met ontblote schouders, omringd door groene cacaobomen, manden met cacaovruchten op hun hoofd dragen. Op inv.nr. V-23749 zijn aan dit beeld nog oogstende, volledig beklede, mannen, de zee, schepen en een ezel aan toegevoegd om het ‘exotische’ tafereel te benadrukken.

De karikaturale stereotypering van zwarte mensen als onschuldige kinderen met grote ogen en dikke rode lippen is ook duidelijk herkenbaar in de krantenadvertentie voor Verkade’s N* Biscuit, maar zien we ook in de beweegbare ‘Topsie-pop’ voor kinderen van Verkade uit 1933 (V-23832) en in latere affiches in de museumcollectie van F. Mettes uit 1950 van Van Houten Chocolate (inv.nr. ZM-11255). En wat te denken van het ‘speelcarton’ van Verkade dat heette ‘Ziet hoe de Chinees langzaam reist’? Daarop zijn Chinezen stereotype afgebeeld met lange vlechten en worden Inuit stereotypisch verbonden aan een iglo en de oorspronkelijke bewoners van Noord-Amerika aan een wigwam of tipi (inv.nr. V-01266). De setting waarin ze zijn afgebeeld is bovendien a-modern en zonder duidelijke tijdsindicatie: ouderwetse vervoersmiddelen als karren, ezels of sleeën worden afgebeeld. Generaties groeiden zo op met dergelijke stereotype en racistische denkbeelden over zwarte mensen en mensen van kleur – de ‘Ander’.

De kern van raciaal denken is verbeeld in affiches voor zeep: namelijk het idee van de superioriteit en norm van witheid en de overtuiging dat ieder zwart persoon het liefst wit zou willen zijn. In de collectie van het Zaans Museum bevindt zich een affiche uit de jaren 1930 voor Franse zeep voor automonteurs, met de veelzeggende naam ‘Dirtoff’ (inv.nr. ZM-11185). Op de afbeelding is een karikaturale zwarte man afgebeeld, met te grote ogen en te dikke rode lippen, die zijn handen wast met de zeep en zich tot zijn grote plezier ‘wit wast’: ‘De Dirtoff-zeep maakt mij wit!’, staat er op de poster te lezen.

Voor de koloniale, lokale (dat wil in dit geval zeggen: Indonesische) markt gebruikte Verkade in de jaren 1930 ook Indonesische figuren. Dit keer niet in de rol van bediende, maar als vaderfiguur of suikeroom met een *peci songkok* op het hoofd die kinderen, jengeland naar het pak biscuitjes in zijn hand, van zich afduwt met een paraplu in zijn hand (ongetwijfeld een Nederlandse toevoeging) (inv.nr. V-23686). Ook hier wordt op de achtergrond een romantisch, tijdloos ‘exotisch’ tafereel geschilderd: er zijn bergen en natuur te zien, maar geen mensen of verwijzingen naar steden of industrie. In de op het eiland Java gesproken talen Maleis, Arabisch, Javaans en Chinees werd het biscuit als erg goed aangeprezen. Tevens speelde Verkade in op de lokale, goeddeels Islamitische, markt met reclame van een Javaanse jonge

man in een witte blouse en *peci songkok* waarin Verkade-biscuitjes als halal werden aangeprezen en daardoor geschikt voor consumptie door elke moslim ('saben orang Islam boleh makan') (inv.nr. V-23640). Foto's en films van Verkade's activiteiten in koloniaal Indonesië én Belgisch Congo bevinden zich in de museumcollectie en geven tevens blijk van de Westerse blik op de Indonesische en Congolese samenleving.

Minder racistisch, maar tevens voortbordurend op koloniale stereotypes en opvattingen zijn de tegeltableaus uit de bedrijfspanden van grote Zaanse ondernemingen als Wessanen&Laan of Kamphuys. Het tableau gemaakt ter gelegenheid van het honderdvijftig jarig bestaan van Wessanen&Laan in Wormerveer in 1915 biedt een impressie van de verbeelde, koloniale, herkomst van hun grondstoffen en de verwerking daarvan aan de Zaan (inv.nr. ZM-17299). Groot in beeld zijn de rokende schoorstenen van de drie grote Zaanse fabrieken van Wessanen&Laan: de rijstpellerij De Unie, meelfabriek De Vlijt en oliefabriek de Tijd. Er zijn lossende mannen op de kade van de Zaan te zien en in de hoek van het tableau is een kleinere afbeelding van een molen. Als contrast wordt rechtsonder op het tableau een romantisch beeld opgeroepen van arbeiders die lijnzaad oogsten en helemaal links is een vergelijkbaar beeld in Java te zien: mensen staan in alle eenzaamheid gebukt in de *sawah* met tegen de achtergrond wuivende palmbomen, bergen en wat huisjes. De afgebeelde, grote geïndustrialiseerde landbouwmachines die graan verwerken en de afbeeldingen van het romantische Westen en Oosten van elkaar scheiden, staan op het tegeltableau, net als de fabrieken met rokende schoorstenen, ongetwijfeld voor industriële vooruitgang.¹³⁶

Het tableau van rijstpellerij Kamphuys uit precies dezelfde periode geeft een vergelijkbaar beeld op het heden en verleden: het grote zeilschip helemaal links in het midden staat voor het verleden terwijl het flink rokende stoomschip midden rechts voor het heden staat. De grote fabriek aan de Zaan tussen de twee schepen wordt omkaderd door kleinere afbeeldingen van een roeiboot in een tropische omgeving, werkende mannen in een stille *sawah*, de rijst plantend en oogstend met behulp van waterbuffels tegen de achtergrond van bosschages, bergen en een enkel huisje. De afbeelding van het zaaien was volgens historicus Miel Groten overigens gebaseerd op dezelfde foto van een rijstveld in koloniaal Indonesië als die in het tableau van Wessanen&Laan. Zoals Groten al stelde: de verbeelding van Java was voor de Nederlandse context een 'ingeburgerd beeld' en een nationale trots, al kwam niet alle rijst in de Zaanstreek uit Indonesië, maar ook uit Birma.¹³⁷

In beide tableaus werd een tijdloos, apolitiek heden gepresenteerd dat, in tegenstelling tot de fabriek en de schepen, buiten elke vorm van ontwikkeling lijkt te staan. De koloniale en Zaanse relaties worden overal in het tableau benadrukt: waar de afgebeelde molens als verwijzing naar de Zaanstreek lijken te dienen, refereren de gestileerde wayangfiguren, kala-koppen met jaartallen en afbeeldingen zoals de gevleugelde leeuw en het beroemde Javaanse hindoe-

¹³⁶ Groten, 'Een koloniale cultuur', 391.

¹³⁷ Ibidem, 390-391.

boeddhistische beeld van de godin van opperste wijsheid, Prajnaparamita, in een eclectische en onsamenhangende ‘exotische’ ratjetoe aan Java.¹³⁸

Tot slot

De reeds sinds de negentiende eeuw beleefde identiteit van de Zaanstreek, weerspiegeld door de collecties van (de voorgangers van het Zaans Museum, focusten op het ‘eigene’ en lokale van de Zaanstreek waarbij de relatie met overzee abstract en in algemene termen wordt beschreven. Als echter vanuit een ander, breder perspectief naar de regio en identiteit gekeken wordt, blijkt die identiteit complexer, nauw verweven met Amsterdam, maar ook vooral internationaler te zijn dan gedacht. De relatie van de Zaanstreek tot de rest van de wereld is misschien vergelijkbaar met veel andere Nederlandse regio’s, maar zeker wel onderscheidend. Er zullen weinig streken in Nederland zijn waar men zich, terecht, al zo’n lange tijd, zo bewust kan zijn van zijn plek in de wereld.

Voorname Zaanse burgers, hun portretten bevinden zich in de museumcollectie, waren reders, koopman-schippers en handelaren (of soms dat alles tegelijkertijd) zoals Rogge, Klinkert en Engel van de Stad. Zij speelden vanaf de achttiende eeuw een prominente rol in de handel op met name Suriname en Demerary, vooral nadat in de loop van de achttiende eeuw de walvisvaart als bron van inkomsten voor de Zaanstreek steeds verder terugviel. Koloniale producten zoals cacao, rijst en tabak, waarvan een aanzienlijk aantal geproduceerd werd met onvrijwillige arbeid, werden in de Zaanstreek verwerkt, omdat die regio één van de belangrijkste verwerkingsindustrieën van Nederland was. Zo vormden koloniale grondstoffen een wezenlijk onderdeel van de Zaanse economie, zoals ook blijkt uit de zwaartepunten in de museumcollectie. De bewerking van die grondstoffen leidde tot vroegmoderne en moderne industriële innovaties en de opkomst van bekende bedrijven die nog steeds, al dan niet onder een andere naam, bestaan, zoals Koninklijk Wessanen, Honig, Lassie of Verkade. Ook ondersteunden in de Zaanstreek vervaardigde producten als touw, beschuit, papier en schepen, maar ook Zaanse kennis en investeringen van vermogende en politiek invloedrijke burgers als Smit, Klinkert of Kuyper, koloniale plantage-economieën en grote vroegmoderne handelsondernemingen als de WIC en VOC.

De materiële cultuur van de Zaanstreek die nu als typisch ‘Zaans’ wordt beschouwd, is ook beïnvloed door koloniale relaties. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar in gebruiksvoorwerpen zoals koffiekannen en tabaksdozen, en luxegoederen zoals Chinees porselein en Indiase textiel die nog steeds in de collectie van het Zaans Museum te vinden zijn of bij mensen in de Zaanstreek thuis.

Twintigste-eeuwse reclame van Zaanse bedrijven als Verkade en Keg weerspiegelden koloniale denkbelden en racistische ideeën, waardoor deze ideeën onbewust in Nederland verder werden versterkt en mede werden vormgegeven. Dit was nog tot zeer recentelijk te zien in ‘exotiserende’ en essentialiserende reclames van bedrijven als Lassie. Die had bijvoorbeeld

---

¹³⁸ Ibidem, 391-393.

enkele jaren geleden een campagne met dromerige beelden van meertjes en rijstvelden, waarin een man met de hand rijst plant (Lassie biologische rijst, 2019) en tussen 1996-2002 had het commercials met Boudewijn Büch in, onder meer, India: ‘De exotica van India en de Chipahua-Indianen gecombineerd met de oer-Hollandse betrouwbaarheid van Lassie’.¹³⁹

Kortom, de Zaanstreek kent een rijke complexe identiteit die verder gaat dan alleen het lokale en ‘eigene’. De regio was sterk verbonden met de internationale en koloniale handel die zowel de economische, sociale als culturele ontwikkeling van de streek heeft beïnvloed. Dat is onder andere te zien in de materiële cultuur, waarvan we sporen aantreffen in de collectie van het Zaanse Museum.

---

¹³⁹ Pieter Giesen, ‘Lassie’s veilige avontuur’, *De Volkskrant*, 22 mei 2001. Conimex uit Baarn produceert nog steeds reclames (‘Let’s eat more East’, 2023) waar Indonesische mannen en vrouwen in primitieve keukens eten koken en waarin het bedrijf kijkers aanmoedigt te ‘eten zoals ze in Indonesië generaties al doen’ en daarmee verder appelleert aan statische, primitieve samenlevingen die zich onthouden van enige moderniteit en ontwikkeling.

Voorlopige conclusies

1 Zaanse (parten)reders, koopman-schippers en zeelui, waarvan het Zaanse Museum portretten heeft, namen actief deel aan de trans-Atlantische en handel op Azië

De belangrijkste reders en handelaren uit de Zaanstreek als Rogge, Klinkert en Engel van de Stad speelden vanaf halverwege de achttiende tot in de twintigste eeuw een prominente rol in vooral de trans-Atlantische, en in mindere mate Aziatische, handel, naast de handel die ze dreven op de Oostzee of met de beurtvaart naar Londen. Het lijkt erop dat vooral met het verdwijnen van de walvisvaart Zaanse reders hun bakens naar de koloniën verzetten.

Niet alleen werden door hen producten als tabak, koffie of cacao onttrokken aan de koloniën, maar ook werden koloniale economieën ondersteund door Zaanse producten en kennis (zie punt 3). De rijkdom die hiermee gepaard ging, was onlosmakelijk verbonden met het Europees kolonialisme en daaruit voortkomende praktijken als slavernij en dwangarbeid. Tevens scheepten honderden Zaanse mannen in op VOC-schepen waarmee naar Azië gevaren werd.

2 Koloniale producten zoals cacao, rijst en tabak, deels verbouwd met onvrijwillige arbeid en verwerkt in de Zaanstreek, maakten een wezenlijk onderdeel uit van de Zaanse economie en zijn vertegenwoordigd in de museumcollectie

De komst van nieuwe grondstoffen als cacao, tabak of rijst op de vroegmoderne Nederlandse markt en de reeds bestaande aanwezigheid van de Zaanse verwerkingsindustrie, leidde ertoe dat juist in de Zaanstreek dergelijke producten verwerkt werden. Dit stimuleerde industriële innovaties en daarmee technologische vooruitgang en economische rationalisering. Hoewel de meeste Zaanse ondernemers, handelaars of burgers nooit *direct* in aanraking zijn gekomen met slavernij of gedwongen arbeid of zelfs maar buiten de provinciegrenzen zijn geweest, profiteerden zij van deze uitbuitende en onderdrukkende praktijken en hielden zij die in stand. Het succes van de Zaanstreek was dan ook nauw verbonden met koloniale economieën en zou in de negentiende eeuw culminereren in grote internationale bedrijven die we nog steeds kennen: denk aan Koninklijk Wessanen, Honig, Lassie of Verkade.

3 Zaanse kennis en geld ondersteunden en rationaliseerden koloniale (plantage-) economieën

Hoewel hier nog meer onderzoek naar gedaan moet worden, investeerden verschillende prominente inwoners van de Zaanstreek hun geld in de plantages in Suriname. Getuigen van hun, mede daaraan verdiende, rijkdom (portretten, juwelen of medaillons) zijn te vinden in de collectie van het museum. En hoewel ook dit onderwerp meer onderzoek behoeft, lijkt het er tevens op dat met name Zaanse specialistische kennis over het molenbedrijf en de scheepsbouw ingezet is in de rationalisatie van koloniale economieën. Molenaars en timmerlui vertrokken naar Suriname, Java en Elmina om hun kennis uit te dragen en toe te passen en Zaanse harpoeniers participeerden in de walvisvaart van de WIC.

4 De als typisch Zaanse beschouwde materiële cultuur is beïnvloed door kolonialisme

Nieuwe producten zoals koffie, tabak en cacao, voor een aanzienlijk deel verbouwd met gedwongen arbeid, leidden in de Republiek en later Nederland tot veranderingen van consumptiepatronen en leidden tot nieuwe gebruiksvoorwerpen op de markt, zoals koffiekannen en tabaksdozen. Dat de consumptie daarvan in het begin enkel weggelegd was voor de rijken getuigen de kostbare koffiekannen, prachtig versierde tabaksdozen, zilveren nootmuskaatrasp en theeserviezen die het museum in zijn collectie heeft.

Andere Zaanse statussymbolen zijn ook te herleiden tot koloniale banden met Azië, zoals Chinees porselein, ‘Indische’ kasten en textiel als sits. Tot slot is het karakter van de Zaanse klederdracht met het gebruik van Indiase sits te herleiden tot de Nederlandse handel met en in Azië.

5 De twintigste-eeuwse commercie met reclame van Zaanse bedrijven is tot stand gekomen binnen koloniale denkbeelden over mens en cultuur

De reclame van Zaanse bedrijven als Verkade of Keg voor producten als chocolade of rijst bouwde voort op in de Nederlandse samenleving gewortelde racistische ideeën over mensen in Azië of Suriname en de gevoelde eigen superioriteit. Met deze reclame-uitingen werden onbewust dergelijke denkbeelden in stand gehouden en versterkten en vormden zij die ook. Omdat die reclames zowel op lokaal als nationaal niveau werden ingezet, hadden ze een brede reikwijdte en sociaal-culturele invloed.

6 De Zaanse identiteit is lokaal gedefinieerd, maar tot stand gekomen in een wereld waarin kolonialisme, inclusief slavernij, een grote rol speelde

Vanaf de negentiende eeuw is de Zaanse identiteit (het beeld dat mensen in de Zaan van zichzelf en hun geschiedenis hebben) lokaal geformuleerd: het stelde de streek en het gevoelde ‘eigene’ centraal, veelal afgezet tegen ‘grote broer’ Amsterdam. Binnen dat beperkte beeld was, behalve in zeer algemene bewoordingen, geen weinig aandacht voor (de invloed van) de relatie met Azië of de trans-Atlantische wereld. De collecties van (de voorgangers van) het Zaanse Museum zijn vanuit deze overtuiging verzameld en tentoongesteld. Niettemin tonen de collecties hun internationale gelaagdheid wanneer ze vanuit een ruimer perspectief worden benaderd en in een bredere historische context worden geplaatst.

Aanbevelingen voor verder onderzoek

1 De rol van Zaanse expertises in relatie tot kolonialisme

Zoals in dit onderzoek is uiteengezet, lijkt er een relatie te zijn tussen de vroegmoderne Zaanse kennis in scheepstimmerbouw en molenbouw (en wellicht ook walvisjacht) en overzeese koloniale praktijken. Systematischer en uitgebreider onderzoek in met name de VOC- en WIC-archieven zou meer inzicht moeten bieden in het belang, de omvang en aard van die Zaanse kennis.

2 De rol van religie in de Zaanstreek in relatie tot kolonialisme

De rol van religie en kolonialisme is hier niet besproken, maar er zijn verschillende aanwijzingen dat deze onderwerpen nader onderzocht moeten worden. De kerk was actief als slavenhouder én sprak zich ideologisch uit over het onderwerp.¹⁴⁰ In de Zaanstreek keerde de voormalige doopsgezinde predikant Bernardus Bosch (1746-1803) zich tegen slavernij. Wie was er daarnaast vanuit deze omgeving actief in de Nederlandse koloniën namens welke kerk, welke activiteiten werden daar verricht en hoe verhield men zich ten opzichte van koloniale praktijken als slavernij?

3 Zaanse stemmen tegen slavernij

Rond 1800 ontstonden in Nederland de eerste antislavernijbewegingen. Mensen spraken zich uit tegen slavernij en slavenhandel. Zo was er in deze periode de Zaanse politiecommissaris Jan de Quack die zich uitsprak voor de afschaffing van slavernij. Tevens waren er in de Zaanstreek damescomités en verenigingen die geld inzamelden voor de afschaffing van slavernij. Wie precies zaten daarin? En welke opvattingen brachten zij in reactie op wie naar voren? Waren die misschien ook genderbepaald? En wat was hun invloed in de ethische debatten van die tijd?

4 De aard en omvang van de betrokkenheid van Zaanse families in de handel met en in de koloniën

Dit rapport bood een schetsmatige indruk van Zaanse betrokkenen bij de vroegmoderne en moderne handel met en binnen de koloniën, met nadruk op Suriname. Voor een representatiever en systematischer beeld van de aard, omvang en het geografische zwaartepunt van deze betrokkenheid is grondiger onderzoek noodzakelijk in de momenteel nog niet gedigitaliseerde notariële archieven van het Gemeentearchief Zaanstad. Dergelijk onderzoek is ook essentieel om de netwerken van de zeer verknoopte families in de Zaanstreek, zoals de verschillende leden van de families Klinkert, Stam of Rogge, in kaart te kunnen brengen en te ontwarren.

---

¹⁴⁰ Zie ook het onderzoeksproject 'Kerk en slavernij': <https://www.pthu.nl/onderzoek/projecten/kerk-en-slavernij/>

5 De aanwezigheid van mensen van kleur en zwarte mensen in de Zaanstreek

Erik Schaap suggereert dat ‘Manus Pieter’, die door Jurriaan Schooneveld uit Suriname werd meegenomen en in 1754 in de Lutherse kerk van Zaandam werd gedoopt met namen die verwezen naar vermoedelijk zijn eerdere eigenaren Schooneveld en Pieter Stoel, mogelijk de eerste Zaanse inwoner van kleur was.¹⁴¹ Manus Pieter was ongetwijfeld niet de enige. Een grondige studie van de doopregisters van de verschillende kerkgemeentes zou hierover meer duidelijkheid kunnen verschaffen.

6 De Artillerie Inrichtingen op het Hembrugterrein

Van 1895 tot 2003 was op het Hembrugterrein in Zaandam de nationale wapen- en munitiefabriek Artillerie-inrichtingen gevestigd. Onder de strikte regels van defensie werkten hier in die periode duizenden mensen onder geheimhouding aan de productie van wapens, artillerie en munitie voor het Nederlandse leger. Een deel daarvan was ook bestemd voor het leger in koloniaal Indonesië, het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL). Onder meer een Europees model ‘klewang’ (een marechaussee-sabel, deels gebaseerd op een Indonesisch zwaard, een klewang) werd geproduceerd op het Hembrugterrein (zie de klewang in de collectie van het museum, inv.nr. H-00494). Wat werd er verder nog geproduceerd voor het KNIL? Wat van de munitie die het Nederlands leger en het KNIL tijdens de Indonesische revolutie (1945-1949) in Indonesië gebruikten is daar geproduceerd?

7 De toepassing van molens in de koloniën

Zaanse molens werden aangepast aan de in transnationale netwerken en invloeden tot stand gekomen wensen van de VOC en WIC en naar de koloniën geëxporteerd. Meer onderzoek is nodig naar het gebruik en de aanpassingen van molens in het trans-Atlantisch gebied en Azië en de rol van de VOC en de WIC hierin.

---

¹⁴¹ Erik Schaap, ‘De rijkdom van de koloniale kapitein Schooneveld’, weblog ‘Eriks Gaap’ (geraadpleegd 2 augustus 2024). <https://eriksgaap.nl/2024/03/31/de-rijkdom-van-de-koloniale-kapitein-schooneveld/>

Geraadpleegde bronnen

Literatuur

Allen, Rose Mary e.a. red., *Staat en slavernij: het Nederlandse koloniale slavernijverleden en zijn doorwerkingen* (Amsterdam 2023).

Baar, Peter-Paul de, 'Suiker, zoet met een bitter bijmaak', *Ons Amsterdam* 57 (2005).

Bergen, Willem van en Hillebrand Ehrenburg, 'Suikermolens in Suriname', *De nieuwe Molenwereld* 11 (2023) 5-17.

Berigt van de Westindische Compagnie ter kamer Amsterdam op het beklag van directeuren der commercie compagnie te Middelburg belangende de vrye vaart op Africa, en over den handel van 's compagnies bediendens [...]. 10 october 1777 [z.p. [1777]].

Beukers, Eelco, 'Zaansheid. Beeldvorming met betrekking tot de Zaanstreek sinds de zestiende eeuw', in: Eelco Beukers en Corrie van Sijl red., *Geschiedenis van de Zaanstreek* deel 2 (Zwolle 2012) 785-786.

Brandon, Pepijn, Guno Jones, Nancy Jouwe en Matthias van Rossum, 'Inleiding: Amsterdam en de slavernij in Oost en West', in: Pepijn Brandon e.a. red., *De slavernij in Oost en West. Het Amsterdam onderzoek* (Amsterdam 2020) 9-49.

Breman, Jan, 'Het beest aan banden? De koloniale geest aan het begin van de twintigste eeuw', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 144 (1988) 19-43.

Catalogus der verzameling "Jacob Honig Js. Jr." in de Zaanlandsche Oudheidkamer Afd. 2, Schilderijen, voorwerpen betrekking hebbende op huiselijk, maatschappelijk leven, handel en nijverheid, kleederdrachten, penningen enz. (Zaandijk 1914).

Dekker, P., *Willem 't Hart, 1750-1830. Een Zijper zeevaarder in de nadagen der Republiek* (Zaltbommel 1966).

Enthoven, Victor en Piet Kleij, 'Zaanstreek en slavernij. Mythe en werkelijkheid', *Zaans Erfgoed* 86 (2023) 12-16.

Enthoven, Victor, 'Zaanse walvisvaarders als multipurpose schip', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 39 (2020) 5-30.

Fatah-Black, Karwan en Matthias van Rossum, 'Beyond profitability. The Dutch transatlantic slave trade and its economic impact', *Slavery & Abolition: a journal of slave and post-slave studies* 36 (2015) 63-83.

Groten, Miel, 'Een koloniale cultuur langs de Zaan. Rijstpellerijen en de verbeelding van een imperiale ruimte, ca. 1870-1914', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 132, no. 3 (2019) 375-397.

Geuns, Pim van, *De Zaanstroom* ([Wormerveer] 2008).

Hägerdal, Hans, 'A slave economy in the East Indies: seaborne transportation of slaves to the Banda Islands', in: Kate Ekama, Lisa Hellman en Matthias van Rossum red., *Slavery and bondage in Asia, 1550-1850* (Berlijn/Boston 2022) 77-96.

Hall, Catherine en Sonya Rose eds., *At home with the empire: metropolitan culture and the imperial world* (Cambridge 2006).

Hall, Stuart, *Representation: cultural representations and signifying practices* (Londen 1997).

Hart, S., *Geschrift en getal. Een keuze uit demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976).

Hartkamp-Jonxis, Ebeltje, *Sitsen uit India* (Amsterdam/Zwolle 1994).

Hoefte, Rosemarijn e.a., *Koloniaal Haarlem* (Haarlem 2023).

Horst, Ton van der en S. Wegereef, *Scheepsbouw en scheepvaart in de Zaanstreek. Daer gatet wonder aen met hacken ende kerven* (Amsterdam 2023).

Interne notitie museum koloniaal en slavernijverleden Zaanse Museum.

Jong, Ad de, *De dirigenten van de herinnering: musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Nijmegen 2001).

Kaptein, Herman, 'Een unieke economie? De Zaanse nijverheid op windkracht, 1600-1800', in: Eelco Beukers en Corrie van Sijl red., *Geschiedenis van de Zaanstreek* deel 1 (Zwolle 2012) 265-305.

Kingma, Jur, 'De Zaanstreek groeit uit haar wicken. De hernieuwde industriële bloei van 1870-1914', in: Eelco Beukers en Corrie van Sijl red., *Geschiedenis van de Zaanstreek* deel 2 (Zwolle 2012) 493-537.

Kingma, Jur, 'Een suikermolen met Zaanse connecties', *Zaans Erfgoed* 87 (2023) 28-31.

Kingma, Vibeke, 'Aantrekken en afstoten. De verhouding tussen Amsterdam en de Zaanstreek van de vroegmoderne tijd tot nu', in: Eelco Beukers en Corrie van Sijl red., *Geschiedenis van de Zaanstreek* deel 1 (Zwolle 2012) 155-191.

Kleij, Piet, 'De Oostzaanse baron. Kruidenier en kasteelheer', *Zaans erfgoed* 82 (2022) 30-31.

Kleij, Piet, 'Een beeldje uit de sluis. Alweer een zeldzame verrassing', *Zaans Erfgoed* 81 (2022) 20-21.

Legêne, Susan, *Spiegelreflex: culturele sporen van de koloniale ervaring* (Amsterdam 2010).

Négron, Ramona en Jessica den Oudsten, *De grootste slavenhandelaren van Amsterdam. Over Jochem Matthijs en Coenraad Smitt* (Zutphen 2022).

Leidelmeijer, Margaret, *Van suikermolen tot grootbedrijf. Technische vernieuwing in de Java-suikerindustrie in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1997).

Nijboer, Harm, 'Van Assendelver kast tot Zaanse mosterd. Regionale identiteit binnen een dynamische materiële cultuur' in: Eelco Beukers en Corrie van Sijl red., *Geschiedenis van de Zaanstreek* deel 1 (Zwolle 2012) 421-445.

Paesie, Ruud, *Geschiedenis van de MCC. Opkomst, bloei en ondergang* (Zutphen 2014).

Pieterse, Jan Nederveen, *Wit over zwart. Beelden van Afrika en zwarten in de westerse populaire cultuur* (Amsterdam 1990).

Rogge, J., *Het geslacht Rogge te Zaandam: drie eeuwen familiegeschiedenis tegen den achtergrond van nering en bedrijf* (Koog aan de Zaan 1948).

Rossum, Matthias van en Karwan Fatah-Black, 'Wat is winst? De economische impact van de Nederlandse trans-Atlantische slavenhandel', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 9 (2012) 3-29.

Rossum, Matthias van, 'De economische en sociale impact van het Nederlandse koloniale slavernijverleden', in: Rose Mary Allen e.a. red., *Staat en slavernij: het Nederlandse koloniale slavernijverleden en zijn doorwerkingen* (Amsterdam 2023) 393-403.

Said, Edward, *Orientalism* (New York 1978).

Sens, Angelie, 'Slavernij en vrijheid in Nederland rond 1800', *Oso* 21 [2002] 261-275.

Leeuwen, Pier van, 'Jacob Honig & Zoonen (1765-1837) Papierfabrikeurs tussen Revolte en Restauratie', *Zaans Erfgoed* 59 (2016) 22-25.

Slieker, George, 'Suiker, zoet met een bittere bijsmaak. Zaanse ondernemers en de slavernij', *Zaans Erfgoed* 47 (2013) 14-16.

Stipriaan, Alex van, 'What's in a name? Slavernij en naamgeving in Suriname tijdens de 18e en 19e eeuw', *OSO. Tijdschrift voor Surinaamse taalkunde, letterkunde en geschiedenis* 9 (1990) 25-46.

Stipriaan, Alex van, *Surinaams contrast: Roofbouw en overleven in een Caraïbische plantagekolonie 1750-1863* (Leiden 1993).

Suriname. Jaarboekje voor het jaar 1857. L. J. Verhoeven ('s-Gravenhage 1857).

Vis, D., *Vis a Saandyk, Kroniek van een Zaanse geslacht* (Zaandijk 1974)

Voort, J.P. van de, *De Westindische plantages van 1720 tot 1795. Financiën en handel* (Eindhoven [1973]).

Wekker, Gloria, *Witte onschuld: paradoxen van kolonialisme en ras* (Amsterdam [2020]).

Digitale bronnen

[Molendatabase](#)

[Nieuwsbrief Honig Breethuis 2, nr. 32 \(voorjaar 2014\)](#)

[‘Achter de deur \(Z\)’. Historische Vereniging Koog Zaandijk](#)

[‘Zaan Wiki’](#)

Provincie Noord-Holland. [Tentoonstelling ‘Verborgene Noord-Holland’](#).

Weblog Erik Schaap: [‘Eriks Gaap’](#).

[Stichting Maritiem-Historische Databank](#)

[NRC. Hier kun je opzoeken hoeveel compensatie slavenhouders kregen van de Nederlandse overheid](#)

[Slave Voyages](#)

Archieven

Nationaal Archief, 's-Gravenhage

1.05.03 Suriname. Gouverneursjournalen

2.02.09.08. Archief van de Algemene Rekenkamer 1814-1919

1.05.01.02. Archief van de Tweede West-Indische Compagnie, 1674-1791

1.05.03. Archief van de Sociëteit van Suriname, 1682-1795

Slavenregisters

[Database VOC-opvarenden](#)

Stadsarchief Amsterdam

Notariële archieven 5075

Gemeentearchief Zaanstad

PA-0109. Kluijver, Smit en Honig, families en firma Storm, Van Benten en Kluijver, verffabriek en -handel Koog aan de Zaan.

Zeeuws Archief, Middelburg

20 Middelburgsche Commercie Compagnie (MCC), 1720-1889.

Museale collecties

[Collectie Zaaans Museum](#)

[Collectie Fries Scheepvaart Museum](#)

[Collectie Rijksmuseum](#)

Besproken objecten uit de collectie van het Zaanse Museum

H-00494 - Hembrug Klewang in leren schede gemaakt door de Artillerie Inrichtingen

V-00033 - Winkelblik 'Verkade's Negro Biscuits' (originele titel van de biscuits)

V-01266 - Speelcarton Ziet hoe de Chinees langzaam reist

V-08066 - Beschuitoren te Wormer

V-08167 - In 1896 gesloopte beschuitoren

V-23640 - Biskoewit Verkade Tjap Ampat Sinjo, F. van Bommel

V-23662 - Gebruikt steeds Verkade biscuits, Adolf Chottel & Co

V-23686 - Ini Beskoewit tjap ampat sinjo jang paling baik, J. van der Heyden

V-23749 - Verkade Chocolate, Cees Dekker

V-23750 - Ontwerpschildering voor chocoladereclame, Cees Dekker

V-30660 - Zeven potjes met grondstoffen uit het laboratorium

ZM-10170 - Productverpakking 'Keg's siam rijst, van mijn groene dessah naar uw blanke rijsttafel'

ZM-10328 - Portret van Cornelis Keg 1 (14 december 1774 - 1 oktober 1817), Barend Cornelis van Ranswijk

ZM-11185 - Affiche 'Le Savon DIRTOFF'

ZM-11195 - Affiche TABA 2e groote tabakstentoonstelling

ZM-11255 - Affiche Van Houten Chocolate

ZM-12155 - Cacaogrootverpakking winkelblik Cacaofabriek de Zaanstroom 1900 De Jong

ZM-14340 - Carotte / karot van gedraaide tabak

ZM-16483 - Scheepswerf van meestergrootscheepmaker Lijnst Rogge aan de Hogendijk aan de Voorzaan

ZM-17071 - De Voorzaan en de Westerhem, Claude Monet

ZM-17075 - Wessanen cacaopoeder pakje

ZM-17106 - Blik cacaopoeder van Wessanen

ZM-17299 - Tegeltabelau 150-jarig bestaan van Wessanen & Laan

- ZM-17299 - Tegeltabelau 150-jarig bestaan van Wessanen & Laan
- ZM-17817 - Garenwerf in Krommenie, J. van Vliet
- ZOV-01216 - Portret van Hendrik Klinkert of Klinckert, Rienk Jelgerhuis
- ZOV-01283 - Portret van Aaltje Jans van Bergen, gehuwd met Jacob Vis, Nelly Gretha Honig
- ZOV-01344 - Gevelfragment met bijenkorf
- ZOV-01509 - Naaibord of knipbord van A. van Bergen
- ZOV-01529 - Merkblok of stempel voor papierpak Jacob Honig en Zoon
- ZOV-01532 - Merkblok of stempel voor papierpak J.H. & Z. Superfijn van de firma Honig
- ZOV-01549 - Model van de Beschuitstoren te Wormer, A. Siekerman Ezn.
- ZOV-01564 - Roerkop van een moor
- ZOV-01601 - Tabaksdoos met vijf gegraveerde deksels
- ZOV-01610 - Tabaks- of snuifdoos in de vorm van een schip
- ZOV-01672 - Zwart en goud gelakte tinnen kraantjeskan
- ZOV-01816 - Bolvormige kandeelkan op platte voetrand
- ZOV-01838 - Bord van Hendrik Klin(c)kert
- ZOV-01841 - Delftse kom op voetrand met voorstelling van een zeilschip bij Japans landschap van Hendrik Klin(c)kert
- ZOV-01845- Bierpul van Engels aardewerk van Hendrik Klin(c)kert
- ZOV-01850 - Kop en schotel ter ere van de geboorte van Aaltje Jans van Bergen
- ZOV-01933 - Chinees porseleinen Ming-schaal
- ZOV-01937 - Chinees porseleinen schaal
- ZOV-02000 - Knipsel gemaakt voor Barbartje Taann Saandam, 4-9-1746, J. Walrecht
- ZOV-02360 - Rode sitsen kassekien of jak met bloemmotief
- ZOV-03246 - Twee scheepsbeschuiten in een trommeltje
- ZOV-03328 - Tuig van Westfriese sjees van de familie Honig te Zaandijk
- ZOV-03696 - Zilveren huwelijkspenning Gerrit Blaauw en Maria Agneta van Heyst
- ZOV-04221 - Indiase sitsen deken, gewatteerd en doorgestikt

ZOV-04305 - Familieportret Buhk - de Jager

ZOV-04484 - Zilveren nootmuskaatrasp

ZOV-04486 - Portret van Aaltje Vis (Zaandijk 16-6-1840 - Amsterdam 20-1-1903), Henricus Aloysius Wilhelmus Maria Bogaerts

ZOV-04487 - Portret van Simon Dekker (25 juni 1839 - 13 september 1884), Henricus Aloysius Wilhelmus Maria Bogaerts

ZOV-04569 - Wafelijzer met recept voor kaneelwafels

ZOV-04793 - Gouden broche met haarwerk

ZOV-04794 - Gouden medaillon met granaten en haarwerk

ZOV-04797 - Gouden ring omgeven met granaten

ZOV-04927 - Portret van Trijntje Honig (15 december 1774 - 12 februari 1824), Rienk Jelgerhuis

ZOV-04994 - Knipsel zeildoekfabricage te Krommenie, Katy Kuiper

ZOV-05016 - Monsterfles van Fa. Erven de Jong te Wormerveer

ZOV-05031 - Tabaksvat

ZOV-05041 - Witte met blauw sitsen rok of wagd met bloemmotief

ZOV-05311 - Cacaofabriek De Zaanstroom van de firma Erven H. de Jong

ZOV-05633 - Houtzaagmolen of balkenzager 'De Bakker'

ZOV-05711 - Portret van Jan de Jager in lijst

ZOV-06046 - Portret van Guurtje Veen, echtgenote van Hendrik Klin(c)kert

ZOV-06171 - Porseleinkast met kaststel

ZOV-07059 - Portret van Jacob Vis, oliefabrikant te Zaandijk, Nelly Gretha Honig

ZOV-07069 - Portret van Johanna van Olfers-Seydehagen

ZOV-08012 - Portret van Tobias Seydehagen